

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Історичний факультет
Кафедра історії України**

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

**до дипломної роботи
магістра**

на тему: «Україна в політичних планах Німеччини 1941-1944рр.»

Виконав: студент II курсу магістратури
денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Ковальов Ростислав Олегович

Керівник: к.і.н., доц.

Майстренко Владислав Сергійович

Рецензент: к.і.н., доц.

Журавльов Денис Володимирович

Харків – 2024

ЗМІСТ

| | |
|--|-----|
| ВСТУП | 3 |
| РОЗДІЛ 1 | 6 |
| ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ | 6 |
| 1.1. Історіографія дослідження | 6 |
| 1.2. Джерельна база дослідження | 30 |
| 1.3.Методологія дослідження | 38 |
| РОЗДІЛ 2 | 44 |
| МІСЦЕ УКРАЇНИ В СТРАТЕГІЧНИХ ПЛАНАХ НІМЕЧЧИНИ: РОЗВИТОК ДОКТРИНИ | 44 |
| 2.1. Роль України в стратегії Німеччини на початку ХХ століття | 44 |
| 2.2. Німецько-австрійський союз та проблема «українського питання». | 52 |
| 2.3. Концепція Гітлера щодо завоювання «життєвого простору» та її відношення до України | 67 |
| 2.4. Генеральний план «Ост» – стратегія нацистського нашестя на східні території | 77 |
| РОЗДІЛ 3 | 82 |
| РЕАЛІЗАЦІЯ НІМЕЦЬКИХ ПЛАНІВ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ | 82 |
| 3.1. Окупаційний режим України під час німецько-радянської війни | 82 |
| 3.2. Українське націоналістичне питання | 92 |
| 3.3. Використання трудового та економічного потенціалу України в інтересах Третього Рейху | 102 |
| ВИСНОВКИ | 111 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ | 116 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ | 117 |

ВСТУП

Актуальність дослідження. Українське питання в політичних планах Німеччини протягом 1941–1944 років є важливим аспектом історії Другої світової війни, який потребує глибшого дослідження. Це дослідження має велику актуальність, оскільки воно допомагає краще зрозуміти складні процеси, що відбувалися в Україні під час окупації, а також їхній вплив на сучасне українське суспільство.

На сучасному етапі демократизації суспільства, дослідження складних питань недавньої історії набуває особливої важливості. Використання нових історіографічних і документальних джерел дозволяє науковцям проводити всебічне дослідження історії України, включаючи її окремі регіони. Українське питання в контексті німецької східної політики (1941–1944 рр.) є одним з таких складних тем, яке заслуговує на увагу дослідників.

Німецька політика на Сході Європи під час Другої світової війни мала за мету принцип «поділяй і владарюй», що сприяло запобіганню об'єднання народів проти Німеччини. Концепція «життєвого простору» передбачала германізацію територій шляхом колонізації. А. Гітлер інтересувався виключно економічними та стратегічними перевагами, зокрема, він нехтував територіальною та етнографічною цілісністю України.

У планах нацистської Німеччини стосовно захоплення «життєвого простору» у Східній Європі українське питання відіграло важливу роль. Німці активно реалізували свою політику на окупованих територіях, прагнучи підкорити та експлуатувати українське населення. А. Гітлер підтримував ці цілі, вказуючи на необхідність розчленування та контролю над окремими територіями.

Актуальність проблеми, її наукове значення та можливе практичне використання результатів дослідження обумовили вибір теми, визначили мету та завдання дослідження.

Метою дослідження є всебічне висвітлення значення та ролі України в політичних планах Німеччини (1941 – 1944 рр.).

Досягнення вказаної мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- 1) Розглянути історіографію та джерельну базу дослідження
- 2) Охарактеризувати місце України в стратегічних планах Німеччини: розвиток доктрини
- 3) Розкрити особливості реалізації німецьких планів та їх наслідки для України

Об'єкт дослідження – Україна в політичних планах Німеччини протягом 1941–1944 років.

Предмет дослідження – політичні стратегії, плани, та заходи Німеччини щодо окупованої України під час Другої світової війни.

Хронологічні рамки роботи. Дослідження охоплює період з 1941 по 1944 роки, коли Україна перебувала під окупацією нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Цей період включає у себе фазу планування та початкові дії щодо окупації України, а також подальші етапи адміністративного, економічного та політичного управління цією територією німецькими окупантами.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами України.

Методологічну основу дослідження складають наукові принципи об'єктивності та історизму, які передбачають безпристрасний аналіз у політичному відношенні зібраного матеріалу у контексті конкретної історичної ситуації, використання всіх доступних джерел та літератури. У ході дослідження були застосовані системний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та аналітико-синтетичний методи дослідження.

Наукова новизна дослідження. Дослідження поглиблює розуміння політики нацистської Німеччини щодо України, її наслідків для українського народу та значення для історії Другої світової війни. Це сприяє подальшому осмисленню трагічних сторінок історії України та їхнього впливу на сучасні

політичні та історичні процеси.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її зміст, положення, висновки можуть бути використані студентами для підготовки до семінарських занять з курсів «Історія України», «Історичне краєзнавство», при написанні наукових робіт, зокрема, статей, при підготовці до участі у відповідного характеру конференціях.

Структура дипломної роботи обумовлена її метою та задачами і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (104 позиції). Загальний обсяг роботи становить 113 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Проблема, що досліджується, має велику актуальність у сучасному світі, що підтверджується систематичним вивченням цих питань. Багато досліджень присвячено питанням, що вивчаються. Основна інформація, представлена у навчальних матеріалах, є загальною, а в монографіях з цієї теми розглядаються більш специфічні аспекти проблеми. Однак, важливо враховувати сучасні обставини при дослідженні цієї теми.

Джерелами для підготовки роботи стали: базові навчальні матеріали, фундаментальні теоретичні праці провідних науковців у цій сфері, результати практичних досліджень відомих вітчизняних та зарубіжних авторів, статті та огляди у спеціалізованих та періодичних виданнях, присвячених досліджуваній темі, довідкова література та інші актуальні джерела інформації.

Дослідження ролі України в політичних планах Німеччини протягом 1941–1944 років є важливим напрямом історичної історіографії. Це поле досліджень було активно вивчене різними істориками та дослідниками, які використовували різні джерела для розкриття цієї теми.

Вивчення проблеми соціально-правових вимірів реконструкції гітлерівського окупаційного режиму можна розділити на два основних періоди: радянський та сучасний. Перший період, що тривав з 1941 року до кінця 1980-х, охоплював час з початку вивчення подій окупаційного режиму під час війни до розпаду СРСР та краху Комуністичної партії. Його завершення було пов'язане із розпадом Радянського Союзу, звільненням від ідеологічних догм та партійного диктату.

Цей період є предметом статті Іваненко А. «Огляд радянських історіографічних досліджень нацистського окупаційного режиму на території

України (1941–1944 рр.)»¹, яка проводить історіографічний огляд досліджень окупаційного режиму. У дослідженні розрізняються два етапи радянського періоду: перший етап (1941 р. - друга половина 1950-х років) пов'язаний з реконструкцією окупаційного режиму під час війни та після неї під впливом радянського керівництва, а другий етап (середина 1950-х - 1980-ті роки) розпочався після розвінчання культу особи Й. Сталіна. Дослідниця зазначає, що характерними особливостями цього періоду були повний ідеологічний контроль над історичною наукою, формування ідей щодо морально-політичної єдності радянського суспільства під час війни, а також керівництво партії у відсічі ворогу. Українські історики працювали у співпраці з іншими радянськими, а їх творчий процес був контрольований Інститутом історії Академії наук СРСР та партійними органами. Під час війни частина дослідників була евакуйована до внутрішніх районів СРСР, але деякі залишилися на окупованій території України. Їхня доля була різноманітною, і в умовах гітлерівського «нового порядку» повноцінна наукова діяльність була неможлива.

У цей період проблематика соціально-правових вимірів окупаційної повсякденності мало вивчалась. Вона відображалась у контексті організації загальнонаціонального опору окупантам, морально-політичної єдності радянського суспільства, ролі партії у відсічі ворога тощо. Це було зрозуміло, оскільки дослідження цих аспектів окупації могло ставити під сумнів сутність гітлерівського окупаційного режиму та його нацистську ідеологію. Таким чином, історики мали досліджувати всі жахіття, яким піддавалися українці та інші народи СРСР під час нацистської окупації, і розголошувати цю інформацію перед громадськістю та міжнародним співтовариством. Аналіз радянської історіографії щодо гітлерівського окупаційного режиму слід розпочинати з відомого радіовиступу Йосипа Сталіна від 3 липня 1941 року. У цьому виступі він коротко описав окупаційний режим, який гітлерівці встановили на території СРСР,

¹ Адамський В., Андресюк Б., Бистрицький С. Українська державність у XX столітті. (Історико-політологічний аналіз). Київ : Політична думка, 1996. URL : <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>

плануючи відновлення царизму та панування поміщиків. Сталін підкреслив, що гітлерівці збиралися знищити радянську державу та підкорити народи, роблячи їх рабами німецьких феодалів. Цей та подальші заяви керівників СРСР мають вагомe значення для нашого дослідження, оскільки показують офіційне трактування держави щодо політичних планів Німеччини по відношенню до територій Радянського Союзу, зокрема, України після початку бойових дій.

Власне, описані ідеї розвинулися в подальшому виступі Сталіна з нагоди 24-ї річниці Жовтневої революції 6 листопада 1941 року. Він порівняв гітлерівський режим з царським, який обмежував права робітників, інтелігенції та народів, влаштовуючи погроми. Сталін закликав народи СРСР мобілізуватися для знищення всіх німецьких загарбників, вважаючи це логічним відповідним захистом Батьківщини. На наступній річниці Жовтневої революції він висловив переконання, що гітлерівський «новий порядок» мав за мету знищити або підкорити народи СРСР. Аналізуючи офіційні виступи Йосипа Сталіна під час війни, можна зробити висновок, що для нього російський царизм і німецький фашизм у своїй реакційній сутності були однаковими політичними режимами. Він стверджував, що на окупованих територіях німецькими загарбниками відновлюється влада поміщиків і царизму, а народи СРСР планується онімечити та перетворити на рабів. Ці погляди Й. Сталіна мали велике вплив на історичну науку того часу, і він зумів підтримувати їх фактами і коментарями.

Публікації, які з'явилися в період війни, повністю підтримували погляди Сталіна, зокрема стосовно цілей німецької політики в окупованих областях, спрямованих на знищення слов'янських народів. Свідчення С. Гопнера та О. Ярославського підкреслювали жорстокість фашистської окупаційної політики, включаючи грабежі, убивства та перетворення народів на рабів, тобто, в контексті нашої наукової розвідки це важливе джерело для розуміння подій, які відображали реалізацію планів Третього Рейху.

Дослідник Е. Бурджалов описував фашистську війну проти радянського народу як жорстоку та винищувальну, яка відкрито закликала до знищення

народів СРСР. Всі ці висловлювання та свідчення відображали жахливі злочини і беззаконня, які траплялися під час фашистської окупації на території СРСР. Узагальнюючи ситуацію з реконструкцією окупаційного режиму під час війни, можна відзначити, що ця тема не вважалася пріоритетною для радянських істориків. Олександр Ярославський, окреслюючи завдання істориків, не згадував необхідність вивчення цього аспекту. Серед пріоритетних завдань він вказував на допомогу народам СРСР у розумінні визвольного характеру війни проти нацистської Німеччини, збір та підготовку матеріалів з історії війни, дослідження історії партизанського руху, викриття класової сутності фашизму, розкриття фальсифікацій фашистської історії, а також підготовку праць про гітлерівський «новий порядок» у Європі та роль слов'янських народів в історії. Такі позиції та дослідження вчених мають виключне значення у контексті нашого дослідження, оскільки дають певне уявлення про підходи науковців тієї доби щодо досліджуваного питання.

Протягом 1941–1945 років радянські історики і громадські діячі висвітлювали проблеми окупаційного режиму в різко негативному світлі. Відповідні видання, зазвичай малогабаритні за обсягом, публікувалися в цей період. Ці видання включали праці Олександра Глухого, Леоніда Новиченка, Петра Сліпчука, Зіновія Шульги, Костянтина Гурова, Сергія Галаджиєва, Володимира Кружкова та інших. Ці праці надають цінний контекст і аналіз того, як окупаційний режим вплинув на українське суспільство, економіку, культуру та політичний ландшафт.

Особливий внесок у дослідження реконструкції окупаційного режиму зробив Костянтин Дубина, який працював активно під час евакуації. Він докладно розглядав страшні злочини, скоєні гітлерівцями у Києві, стверджуючи, що сам Адольф Гітлер віддавав накази про знищення радянських громадян, яких він вважав «расово неповноцінними». Окупанти намагалися націоналізувати українських дітей та перетворити їх на слухняних рабів фашистської Німеччини. Інші праці Костянтина Дубини також висвітлювали ці аспекти у подібному

ключі¹. Дослідження Костянтина Дубини є незамінним ресурсом для нашої роботи, оскільки воно надає глибокий аналіз окупаційного режиму, його злочинів та впливу на українське суспільство. Його робота допомагає поставити контекст до масових репресій, націоналізації та політики расового геноциду, що була частиною політичної стратегії Німеччини щодо України під час Другої світової війни.

Особливо цікавим є питання діяльності українських істориків під час евакуації. За звітами, Інститут суспільних наук АН УРСР тимчасово знаходився у місті Уфа. У ньому діяли два відділення: відділення історії, яким керував професор М. Петровський, і відділення археології під керівництвом членкореспондента АН УРСР М. Славіна. В складі відділення історії функціонувала група, яка займалася радянським періодом і Великою Вітчизняною війною (під керівництвом М. Супруненка). Тут працювали такі відомі в Україні історики, як К. Гуслистий, Ф. Лось, Ф. Шерстюк, В. Дядиченко, М. Ткаченко та М. Рубач.

У 1942 році в інституті було створено спеціальну групу істориків, яка збирала та систематизувала матеріали щодо німецько-радянської війни. На її базі пізніше була утворена Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при ЦК КП(б)У та пізніше при АН УРСР. Ця комісія стала спеціалізованою науковою установою, чії співробітники займались збором матеріалів про історію війни. Вони також активно досліджували тему окупаційного режиму.

Після визволення земель України, інститути АН УРСР повернулися з евакуації. Наступив час активного вивчення теми окупації. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни, а також воєнно-історичний відділ Інституту історії АН УРСР працювали успішно в перші роки після війни. Вони підготовляли збірники документів, здійснювали видання перших дисертацій та монографій. Автори праць діяли в рамках наукової методології, оскільки партійні регламенти

¹Війна і долі. 1939-1945 : неписана історія. Сімейні спогади про Другу Світову. 06.05.2012. URL : https://texty.org.ua/articles/36140/Vijna_i_doli_19391945_NePYSANA_ISTORIJa_Simejini-36140/

після війни ще більше обмежили історичну науку. Отож, їхні праці представляють собою важливі джерела інформації, які дозволяють глибше зрозуміти політику окупації, її наслідки та реакцію українського суспільства.

У анотації до одного з підготовлених збірників документів були сформульовані завдання: «...показати на підставі фактів, засвідчених документами, що фашизм є злісним ворогом науки, культури та прогресу»¹. Незважаючи на певні успіхи у перші роки після війни, діяльність Комісії з історії Великої Вітчизняної війни було скорочено, а саму спеціалізовану установу ліквідовано. Причини цього залишаються невідомими. М. Коваль вважає, що це був удар по історичній науці, який, однак, вплинув лише на проблематику історії німецько-радянської війни, припинивши її розвиток. Вчений вбачає причини цього у зовнішньополітичних обставинах, зокрема у створенні Німецької Демократичної Республіки та небажанні радянського керівництва «відновлювати старі рани». У результаті воєнно-історичні дослідження було різко обмежено². Можливо, раптове скорочення діяльності Комісії з історії Великої Вітчизняної війни варто розглядати в контексті різкої критики, яку зазнав Інститут історії АН УРСР у 1947 році. У постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 року зазначалося про «грубі політичні помилки та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру»³. В архівних установах України зберігається комплекс наукових матеріалів з історії окупаційного режиму після Другої світової війни, які так і не були опубліковані. Цей архів включає збірники документів, статті, монографії та дисертації. Деякі автори цих робіт досліджували питання правового статусу місцевого населення і розкривали сутність гітлерівського окупаційного режиму, що, беззаперечно, має цінність для нашого дослідження.

¹ Історія державної служби в Україні : у 5 т. / Під ред. В.А. Смоля, С. В. Кульчицького та ін. Т. 2. Київ, 2009, 298.

² Бакал А. А. Східні каторжани. Друга світова війна і Україна. Актуальні історико-правові проблеми : електронн. зб. матеріалів круглого столу, Київ, 28 квіт. 2015 р. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 87-92

³ Дубина К. Варвари двадцятого віку. Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. 16 с.

Вчений П. Городній підготував до друку монографію «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни», де описує окупаційні порядки як режим масового терору і фізичного знищення радянського населення. За словами автора, ті, хто вижив, були змушені стати рабами. На окупованій території України була встановлена система примусової, рабсько-кріпосницької праці. Дослідник описував спроби окупаційної адміністрації зробити з України «сучасну рабсько-кріпосницьку державу під керівництвом німецьких капіталістів і поміщиків»¹. Монографія П. Городнього є незамінним джерелом для нашого дослідження, оскільки вона надає глибокий аналіз окупаційного режиму, його злочинів та впливу на українське суспільство. Вона допомагає показати контекст масових репресій, націоналізації та політики расового геноциду, що була частиною політичної стратегії Німеччини щодо України під час Другої світової війни.

Перша згадка про систему місцевих судових установ з'явилась у дослідженні Воробйова. Він досліджував функціонування німецьких судів, зосереджуючись також на характеристиці судів шліфенів та шефенів. Суди шліфенів вирішували прості цивільні справи місцевого населення й були підпорядковані місцевим управам. Суди шефенів розглядали нескладні кримінальні справи, що передбачали покарання у межах до 2 тис. марок грошового штрафу або дворічне позбавлення волі. Шефени керувалися німецьким кримінальним законодавством у своїй діяльності. У Києві з 1 липня 1942 року функціонувало 9 шліферів. Вперше встановлено, що установи шліфенів були активні в Козятині, де вони з'явилися у лютому 1942 року². Дослідження Воробйова є незамінним джерелом для нашої роботи, оскільки воно надає глибокий аналіз системи місцевих судів, що була введена окупантами, і допомагає краще зрозуміти, як окупаційна влада регулювала правові відносини між окупантами та окупованим населенням.

¹ Адамський В., Андрусьок Б., Бистрицький С. Українська державність у XX столітті. (Історико-політологічний аналіз). Київ : Політична думка, 1996. URL : <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>

² Барановська Н. М., Барановська З. В. Німецько-австрійський військовий чинник у міжнародних відносинах української влади у 1918 р. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2011. № 693. С. 96–101

На наш погляд, значущим кроком у радянській історіографії окупаційного режиму стала книга М. Супруненка, видана у 1956 році під час хрущовської «відлиги». Це була комплексна праця під назвою «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)», де автор досліджував багато аспектів воєнного періоду. Однак у своїх оцінках щодо сутності німецько-румунського окупаційного режиму та правового статусу місцевого населення він залишився в межах сталінських підходів, що були актуальними на початку 1940-х років. Таким чином, хоча автор залишився в межах сталінських підходів у своїх оцінках щодо сутності німецько-румунського окупаційного режиму та правового статусу місцевого населення, ця робота все ж таки відіграла важливу роль у розвитку радянської історіографії окупаційного періоду. Вона допомагає краще зрозуміти, як радянська історична наука сприймала та аналізувала окупаційний режим.

Окрім того, відбулося видання двотомника «Історія Української РСР», де в другому томі був розділ «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти фашистської Німеччини (1941–1945)», автором якого також був М. Супруненко. Однак у цьому розділі автор не висунув дуже сміливі тези щодо жорстокості фашистського режиму на окупованій території України, не вдаючись до масового винищення радянського населення та зловживання безправ'ям трудящих. Замість цього, у книзі було звернено увагу до співучасті «українських буржуазних націоналістів» у злочинах гітлерівського режиму¹. Отже, хоча автор не висунув сміливих тез щодо масового винищення радянського населення та зловживання безправ'ям трудящих, розділ, присвячений окупаційному періоду, все ж таки відображає важливість розуміння жорстокості фашистського режиму на окупованій території України.

У питанні реконструкції окупаційного режиму зміни несистемного характеру спостерігалися у період з 1960-х по 1980-ті роки. Однак, автори праць не продовжували розкривати злочини, здійснені гітлерівцями на окупованих

¹ Дергачов О. Українська державність у ХХ столітті : Історико-політологічний аналіз. Київ : Політична думка, 1996. 440 с.

територіях України, а також не вдавалися до дослідження питань щодо запровадження рабсько-кріпосницької праці місцевого населення та його безправного становища¹. У період з 1960-х по 1980-ті роки в рамках загальносоюзних академічних видань і партійної літератури спостерігався домінування аналогічних підходів у вивченні окупаційного режиму. В тих часах відбувалося зникнення відомої тези Й. Сталіна про реставрацію царизму та влади поміщиків, але водночас деякі праці почали називати гітлерівський окупаційний режим «військово-каторжним» з відновленими буржуазно-поміщицькими порядками. Однак, жоден з авторів не провів аналіз цього оновленого поняттєвого апарату. Це вказує на те, що дослідження окупаційного режиму в Україні проходили через різні фази, кожна з яких мала свій унікальний акцент і підхід.

М. Коваль у своїх роботах 1960–1980-х років дав більш розгорнуті характеристики гітлерівського окупаційного режиму. Він визначив місце України в загарбницьких планах Німеччини і зобразив становище місцевого населення в умовах «нового порядку». Коваль надав детальні характеристики гітлерівського окупаційного режиму, включаючи специфіку його реалізації в Україні, що може допомогти краще зрозуміти механізми окупації, її вплив на українське суспільство та економіку, а також особливості взаємодії між окупантами та місцевим населенням. Він визначив місце України в загарбницьких планах Німеччини, що є критично важливим для розуміння стратегічного значення України для Німеччини під час Другої світової війни, що дає змогу краще оцінити політичне, економічне та військове значення України для Німеччини в період окупації. Коваль описав становище місцевого населення в умовах «нового порядку», що включає в себе аналіз репресій, примусової праці, насильства та інших форм експлуатації. Це відіграє велику роль для детального дослідження наслідки окупації для українського народу, включаючи соціальні,

¹ Архіви окупації. 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. Держ. ком. архівів України. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. (Більше не таємно; Т. I). 877 с.

економічні та психологічні аспекти.

Крім того, двотомна колективна праця «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине», авторами якої були П. Тронько, М. Коваль, В. Нем'ятий, В. Замлинський, В. Кучер, Д. Григорович, також містила розгляд окупаційного режиму. Вона зосереджувалась на причинах народної боротьби під окупацією та вказувала на існування системи судових органів, хоча основний фокус дослідження був спрямований на політичне та соціально-економічне становище населення України в цей період. Під час опису німецьких службовців, зокрема суддів, було відзначено такі риси: глибока ворожість до населення, прагнення особистого збагачення та відсутність необхідних знань для виконання управлінських обов'язків. Загалом автори негативно охарактеризували тих німецьких чиновників, які отримали направлення на роботу в окупованих східних областях. Обійнявши посади в окупаційному апараті влади, вони проявили власну некомпетентність і неготовність до виконання своїх повноважень. Таким чином, розгляд системи судових органів, створених окупантами, дає можливість краще зрозуміти, як окупаційна влада намагалася контролювати українське суспільство та здійснювати свою владу. Опис німецьких чиновників, зокрема суддів, з їхньої ворожістю до населення, прагненням особистого збагачення та відсутністю необхідних знань, надає цінний контекст для розуміння, як окупаційна адміністрація функціонувала на практиці. Критичне ставлення авторів до некомпетентності та недоліковності окупаційної адміністрації може бути використано для аналізу слабких місць окупаційного режиму та його неспроможності адекватно керувати окупованими територіями.

Окремо варто згадати працю Т. Першиної, в якій акцентується на здійсненні гітлерівцями акцій геноциду в окупованій Україні. Голод, убивства невинних людей, масштабний терор – через цю призму можна роздивитися становище українського суспільства¹. Праця Т. Першиної є важливим джерелом

¹ Історія Української РСР. Т. 2. К. : Вид-во АН УРСР, 1956. С. 494–498.

для нашої дипломної роботи, оскільки вона надає глибокий аналіз однієї з найтрагічніших сторінок окупаційного періоду в Україні, що може допомогти вам краще зрозуміти складність та жорстокість окупаційного режиму.

Навіть за панівної на той час марксистсько-ленінської методології історичної науки, що висувала принципи об'єктивності, партійності, історизму і класового підходу, поняття «рабсько-кріпосницька праця», «військово-каторжний режим» та «буржуазно-поміщицькі порядки» не були адекватно розкриті або вивчені. Ні представники академічної науки, ні партійні історики, ні ідеологічні відомства не звертали уваги на ці поняття чи не спробували їх аналізувати. Ці поняття залишалися аморфними і абсурдними в контексті тогочасної ідеології і наукового підходу¹. Тобто, це свідчить про обмеженість та неточність наукових методів та підходів того часу, що могли б допомогти краще зрозуміти складність окупаційного режиму в Україні.

Одним з яскравих виявів сучасної історіографії є процес становлення підходу, що можна назвати «поліконцептуалізмом». Це означає поступове врахування гуманістичних та антропоцентричних підходів у вивченні історії України за період 1939–1945 років. Зокрема, з'являється новий акцент на загальнолюдські критерії та чинники, людський аспект подій, а також доля українського народу під час війни. Дослідження історії України у цей період більше не обмежується лише воєнними подіями, а ставить людину у центр уваги, незалежно від її політичної або класової приналежності.

Одним з ключових факторів, що впливають на сучасну історіографію, є «архівна революція» – відкриття значних масивів архівних документів і доступу до зарубіжних архівів і джерел. Це сприяє активізації досліджень у різних наукових центрах і установах України, включаючи регіональні наукові центри та навчальні заклади. Важливою рисою сучасної історіографії є відсутність попереднього ідеологічного контролю над дослідженнями історії періоду Другої

¹Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Під ред. Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко, І. М. Лушнікова та ін. Державний комітет архівів України; Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення». К., 2000. 304 с. (с. 7-15)

світової війни, що дає можливість вільно досліджувати цей період і висувати нові підходи та інтерпретації подій.

Однією зі значущих особливостей сучасної української історіографії Другої світової війни є активізація і розширення історичних досліджень, а також радикальне оновлення і розширення їх тематики. Демократичні процеси в Україні сприяли вільному вивченню і обговоренню ключових проблем української історії періоду війни.

Одним з пріоритетних і перспективних напрямків сучасних історичних досліджень є глибоке розкриття ролі та значення «українського питання» під час Другої світової війни, його місця у зовнішньополітичних доктринах та політиці провідних зарубіжних країн у цей складний період української історії.

Сучасна українська історіографія приділяє значну увагу цій проблемі. Роботи відомих істориків, таких як О. Бойко, М. Вегеш, С. Віднянський, Л. Гайдуков, М. Гетьманчук, А. Дашкевич, І. Дробот, О. Дубина, І. Ільюшин, Є. Камінський, В. Коваль, М. Коваль, В. Ковалюк, В. Косик, І. Кулинич, С. Кульчицький, В. Кучер, Л. Лещенко, М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко, А. Руккас, Н. Свідерська, В. Сергійчук, Р. Симоненко, Ю. Сливка, А. Трубайчук, М. Швагуляк та інші, дозволили сформувати плідну історіографічну традицію вивчення цієї важливої та актуальної науково-політичної проблеми, включаючи в науковий обіг значну кількість раніше невідомих документів з вітчизняних і зарубіжних архівів.

Під час аналізу причин зацікавленості Німеччини у «українському питанні», історики прийшли до висновку, що у стратегічному плані її керівництво використовувало українську карту, а також інші європейські територіальні та національні проблеми для руйнування Версальської системи договорів, здійснення геополітичних цілей і планів у Центральній та Східній Європі. Під час вирішення долі Чехословаччини і Польщі, запитання щодо озброєння включало питання Карпатської України, і західноукраїнські землі були застосовані до політичної гри (за Ю. Сливкою).

Значення концепції, висловленої Ю. Сливкою, полягає в твердженні, що «напередодні Другої світової війни українські землі, перебуваючи в підневільному становищі в складі різних іноземних держав, використовувалися імперськими силами Європи як об'єкт їхніх геополітичних інтересів», а Україна «залишалася об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики»¹. Ця концепція допомагає краще зрозуміти контекст, в якому Україна була включена в політичні плани Німеччини, та її роль в міжнародних відносинах того часу.

Сучасна українська історіографія вкладає значні зусилля у вивчення умов і обставин, пов'язаних з вирішенням долі західноукраїнських земель на початку Другої світової війни. Особлива увага приділяється контексту цілей, завдань і методів зовнішньої політики СРСР у той період, а також реалізації пакту Молотова–Ріббентропа та радянського наступу на Польщу.

Цікавим аспектом для досліджень є вивчення впливу підписання пакту Молотова–Ріббентропа на передвоєнну європейську політику, зокрема імовірність створення на західних кордонах СРСР під протекторатом Німеччини Української держави. З точки зору Кремля, це можливе створення негативно вплинуло б на радянську Україну. В. Ковалюк підкреслює важливість для Й. Сталіна згоди Німеччини на приєднання до СРСР частини польських земель, населених українцями, що відхиляло цю неприйнятну перспективу для Москви. Це свідчить про стурбованість Й. Сталіна українською проблемою і, за словами М. Коваля, про матеріалізацію у «смертельних обіймах» радянсько-німецького воєнно-політичного альянсу². Ці ствердження допомагають краще зрозуміти контекст, в якому Україна була включена в політичні плани Німеччини, та його вплив на подальші події, що відбуваються в Україні та в міжнародних відносинах.

У сучасних наукових дослідженнях вказується, що німецькі спекуляції щодо можливого утворення Української держави на західноукраїнських землях

¹Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике. 1941–1944 / Ин-т евр. исследований, Укр. мемор. фонд Холокоста «Дробицкий Яр» ; ред. Ю. М. Ляховицкий. Х., 1995. 291 с.

² Заболотна Т. Українці під час німецької окупації: Райхскомісаріат Україна і Генерал-губернаторство. Історичний портал «Україна і Німеччина у 20-му столітті». URL : <http://surl.li/plqzkl>

використовувалися як засіб тиску на Кремль з метою примусити його розпочати військові дії проти Польщі негайно, а не відкладати дії, шукаючи виправдання для втручання, наприклад, під приводом «допомоги єдинокровним українським і білоруським братам» або «захисту життя і майна місцевого населення»¹. Це допомагає краще зрозуміти мотиви та тактики, за допомогою яких Німеччина намагалася впливати на політичні рішення СРСР перед Другою світовою війною.

У сучасних історичних дослідженнях відводиться значна увага розкриттю планів і цілей нацистської Німеччини щодо України, місця і ролі України у колонізаційній програмі Третього райху, а також різних ідей і концепцій щодо окупаційної політики і проведення дискусій з цього питання. Ці аспекти представлені у працях Адольфа Гітлера, Альфреда Розенберга та Ернста Коха. Дослідження також розглядають еволюцію правління окупантів у контексті досягнення ними військово-ідеологічних і економічних цілей; описують риси та особливості окупаційного режиму в Україні, систему його органів та інститутів, їх завдання й функції. Цей режим охарактеризовується як протиправний, надзвичайно жорстокий, расистський, українофобський, тоталітарно-репресивний та рабсько-кріпосницький, що сприймав українців та інших слов'ян як не долюдей, а об'єкт тотального пограбування та упорядкування в інтересах верховної арійської раси². Ці аспекти мають велике значення для нас, оскільки вони надають глибокий аналіз планів і цілей нацистської Німеччини щодо України, включаючи колонізаційну програму Третього райху та окупаційну політику. Розгляд цих планів та цілей допомагає краще зрозуміти, як Німеччина сприймала Україну та її населення, а також як ці уявлення впливали на політичні та ідеологічні рішення, які були прийняті під час окупації. Також важливо

¹Андрусишин Б. І. Україна в роки Першої світової війни. Перша світова війна і слов'янські народи : Мат. міжнар. наук. конф., 14-15 травня 1998 р. К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. С. 17-23

²Іваненко А. Огляд радянських історіографічних досліджень нацистського окупаційного режиму на території України (1941–1944 рр.). Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 3 (25). Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститут історії України НАН України. К., 2019. С. 5-20

вказати, що опис окупаційного режиму як протиправного, жорстокого, расистського, українофобського, тоталітарно-репресивного та рабсько-кріпосницького допомагає краще оцінити рівень насильства та репресій, яким українське населення було піддано, а також розуміти, як ці фактори вплинули на подальший розвиток подій в Україні та в міжнародних відносинах.

На сучасному етапі вітчизняні науковці почали детально досліджувати впроваджену окупантами систему влади й управління на окупованих територіях, новий територіальний поділ і адміністративний устрій, форми адміністративної організації захоплених територій, а також структуру, функції, завдання і напрями діяльності розгалуженого німецького, румунського, угорського адміністративного і карального апаратів у зоні військового управління і адміністративно-територіальних утвореннях (таких як райхскомісаріат «Україна», дистрикт «Галичина», губернаторства «Буковина», «Трансністрія»), а також на Закарпатті. Дослідження також охоплює органи місцевого самоврядування, нову систему окупаційного законодавства і судочинства¹, що в сукупності ці елементи стали механізмом поневолення, пограбування і терору щодо населення, утворюючи основу існування окупаційного режиму². Ці дослідження мають велике значення для нашої роботи, оскільки вони надають детальний аналіз системи влади, управління, адміністративного устрою та законодавчого регулювання, встановленого окупантами на окупованих територіях України. Розгляд цих аспектів допомагає краще зрозуміти, як окупаційні сили організували своє правління, які механізми вони використовували для контролю над населенням та ресурсами, а також як ці структури впливали на життя українців під час окупації. Важливо також вказати, що дослідження цих систем управління та законодавства допомагають краще оцінити ступінь насильства, репресій та пограбування, яким українське населення було піддано, а також розуміти, як ці фактори вплинули на подальший

¹ Євстафєва Т. Знищення мирного населення у роки німецької окупації Києва. Київ і кияни. 2005. Вип. 5. С. 45.

² Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941–1943) : роман-хроніка. Нью-Йорк : «Слово», 1956. 458 с.

розвиток подій в Україні та в міжнародних відносинах.

Новим напрямком активних досліджень у сучасній українській історіографії є аналіз функціонування місцевих органів управління в різних регіонах України під час окупації¹, за визнанням А. Скоробогатова, тема, яку раніше ніколи не обговорювали детально у дослідженнях, не відповідала тодішньому уявленню про хід війни. Ця тема виходила за межі того рівня знань, який був вважаний припустимим та допустимим. Вона також підірвала панівне, у багатьох відношеннях спрощене, схематичне розуміння подій того часу². Аналіз функціонування місцевих органів управління також допомагає краще оцінити рівень впливу окупаційного режиму на різні регіони України та розуміти, як ці впливи відрізнялися в залежності від регіону. Крім того, дослідження цієї теми допомагають краще зрозуміти, як окупаційні структури впливали на соціально-економічне життя населення, а також на політичну ситуацію в Україні під час окупації.

А. Скоробогатов і Д. Титаренко, аналізуючи діяльність Харківської і Луганської міських управ під час окупації, досліджують їхню структуру, функції, обов'язки та завдання. Вони приходять до висновку про те, що ці управи виступали як проміжна ланка і посередник між військово-адміністративними, поліцейськими органами окупаційної влади та цивільним населенням. Вони виконували заходи, спрямовані на зміцнення окупаційного режиму та виконання вимог окупаційної влади. Ці управи були повністю залежними від окупаційної влади і служили інструментом для здійснення гітлерівської окупаційної політики, що стала складовою частиною «нового порядку»³. Дослідження діяльності Харківської і Луганської міських управ під час окупації, проведене

¹ Гриневич В. Неприборкане різноголосся. Друга світова війна і суспільно-політичний настрій в Україні, 1939–червень 1941 рр. Київ-Дніпропетровськ, 2012. С. 208–301

² Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблеми українсько-польських взаємин. Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні : українсько-польські взаємини. Львів, 2005. С. 68–119

³ Веденєєв Д. В. Підпілля націоналістичне в Україні. *Інститут історії України НАН України*. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Pidpillia_natsionalistychnе_v_Ukraini_19201939_19411950

А. Скоробогатовим і Д. Титаренко, має велике значення для нашого дослідження, оскільки воно допомагає краще зрозуміти механізми окупаційного режиму в Україні. Розгляд структури, функцій, обов'язків та завдань цих управ, а також їхньої ролі як проміжної ланки між окупаційними органами та цивільним населенням, допомагає краще оцінити, як окупаційна влада здійснювала контроль над містами та їхнім населенням. Виявлення того, що ці управи виконували заходи, спрямовані на зміцнення окупаційного режиму та виконання вимог окупаційної влади, допомагає краще зрозуміти, як окупаційні органи впливали на соціальне, економічне та політичне життя міст.

Окупаційній політиці Німеччини в СРСР присвячена праця Дж. Райтлінжера¹, Під час розгляду планування та підготовки до нападу на Радянський Союз, а також трагічної долі радянських військовополонених, євреїв, східних робітників і інших груп, було відзначено винищувальний характер війни. Особливу увагу в цьому контексті присвятив Дж. Райтлінжер німецькій політиці стосовно України. Він спробував охопити всі аспекти цієї політики – від етапу «небажаного союзника» до тотального грабування країни під час відступу. Також увагу приділяють політиці Німеччини щодо України, українському самостійницькому руху перед війною та під час її тривання, як це відображено у працях Р. Ільницького та І. Каменецького. Праці Дж. Райтлінжера, Р. Ільницького та І. Каменецького мають велике значення для нашого дослідження, оскільки вони надають глибокий аналіз окупаційної політики Німеччини щодо України, включаючи планування до нападу, політику щодо різних груп населення, а також стосунки з українським самостійницьким рухом. Розгляд цих аспектів допомагає краще зрозуміти, як Німеччина сприймала Україну та її населення, а також як ці уявлення впливали на політичні та ідеологічні рішення, які були прийняті під час окупації. Важливо також зазначити, що ці дослідження допомагають краще оцінити ступінь насильства та репресій, яким українське населення було піддано, а також розуміти, як ці фактори вплинули на подальший розвиток подій в Україні

¹ Беркгоф К. Жнива розпачу : Життя і смерть в Україні під нацистською владою. К. : Критика, 2011. 455 с.

та в міжнародних відносинах.

Поряд із політикою геноциду українського населення, сучасна західна історіографія війни також звертає увагу на економічну експансію Німеччини на Схід¹. У дослідженнях детально розглядається стан військової економіки Німеччини, впровадження генерального плану «Ост», економічна політика та пограбування матеріальних ресурсів Радянського Союзу, зокрема України. Однією з трагічних аспектів Другої світової війни була доля примусових робітників, переважно насильно депортованих з батьківщини до Німеччини. Після того, як остарбайтери вижили, їхнє життя не закінчилося, оскільки їх рідна держава на десятиліття позбавила їх власної історії. Це пояснює те, що за кордоном знали більше про життя і працю остарбайтерів, ніж самі остарбайтери. Найвідомішим дослідником історії використання примусових робітників у Третью Рейху є німецький вчений Ульріх Герберт. Він автор декількох видань з цієї проблеми, зокрема монографії «Політика щодо іноземних робітників і практика їх використання у воєнній економіці Третього Рейху», яка була перевидана кілька разів з 1985 року². Дослідник завдяки детальному вивченню великої кількості опублікованих та архівних джерел докладно розглянув питання, пов'язані з передісторією використання іноземних робітників, розвитком поглядів нацистського керівництва, політичними рішеннями щодо використання їх праці, практикою їх залучення та умовами їхнього життя, взаєминами між німцями та остарбайтерами, а також аналізом терору та буденного життя іноземців у Німеччині. Окрім цього, у процесі аналізу західної літератури з історії Другої світової війни важливим аспектом є тема «життя з ворогом» (*Leben mit Feind*), яка здобула широку популярність на Заході. Початки цієї проблеми сягають ще 1979 року із робіт Вернера Рингса³, який розглядав ставлення населення різних країн до німецької окупації, включаючи сприйняття чи

¹ Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX ст. К., 1996. С. 228

² Гусев В. Нюрнберзький процес : «життєвий простір» для Третього рейху. За рахунок України. Екскурс в історію. З позицій сьогодення. Віче. 2016. № 15. URL : <https://veche.kiev.ua/journal/5285/>

³ Городній П. Г. УРСР у роки Великої Вітчизняної війни : монографія. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 249. Арк. 1, 5, 26

неприйняття нею, пристосування до неї та відвертий опір політиці окупантів. Проблема «життя з ворогом» може аналізуватися з позиції колаборації, особливо якщо давати їй максимально широке тлумачення, та опору місцевого населення. Однак, цей підхід, ймовірно, не вичерпується лише колаборацією, а охоплює також звичайні людські взаємини у повсякденному житті місцевого населення та німецьких завойовників¹. Ці дослідження мають велике значення для нас, оскільки вони надають детальний аналіз економічної експансії Німеччини на Схід, включаючи використання примусового трудового ресурсу та економічного пограбування. Розгляд стану військової економіки Німеччини, впровадження генерального плану «Ост» та економічної політики Німеччини щодо України допомагає краще зрозуміти, як Німеччина використовувала економічні ресурси окупованих територій для підтримки своєї військової машини та економіки. Важливо також зазначити, що дослідження примусового використання робітників, відомих як оstarбайтери, допомагає краще оцінити масштаби насильства та експлуатації, яким українське населення було піддано під час окупації.

Стаття «Україна в планах нацистської Німеччини» авторства Фелікса Львовича Левітаса² є значним внеском у дослідження політичних планів нацистської Німеччини щодо України під час Другої світової війни. Ця робота представлена на Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть» у березні 2015 року.

Основна ідея статті полягає в аналізі стратегічних цілей нацистської Німеччини щодо України, зокрема, в контексті їхньої загальної стратегії окупації та експлуатації східних територій. Автор детально розглядає, як нацистські плани щодо України були інтегровані в більш широкі стратегічні плани окупації, включаючи використання України як основного джерела сировини та

¹ Дроздова Є., Боднар П., Кельм Н. Окупація. Втрати України під час Другої світової, завдані нацистами та комуністами. *Texty*. 20.06.2021. URL : <https://texty.org.ua/projects/103853/pole-bytvy-ukrayina-druha-svitova-vijna/>

² Ветров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні. Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. Історичні нариси в 2-х книгах. Київ, 2011. Кн. 1. С. 446–474

продовольчих ресурсів для підтримки німецької армії та промисловості.

Левітас вказує на важливість України в нацистських планах, зокрема, через її географічне положення, родючі землі та великі сировинні ресурси. Автор аналізує, як нацистські дипломати використовували різні методи, включаючи маніпуляції та обіцянки підтримки, для залучення місцевих українських організацій, таких як Організація українських націоналістів (ОУН), до співпраці з нацистською Німеччиною.

Стаття також розглядає, як нацистські плани щодо України були реалізовані після початку війни, включаючи масові репресії, депортації та знищення місцевого населення. Левітас підкреслює, що ці дії були частиною більш широкої стратегії нацистської Німеччини щодо створення « нової арійської імперії » на східних територіях, яка включала в себе масове переселення нордичної раси та знищення « расово неповноцінних » людей.

У цілому, робота Левітаса надає глибокий аналіз політичних планів нацистської Німеччини щодо України, підкреслюючи їх стратегічний характер та вплив на долю українського народу під час Другої світової війни.

Не менш важливим дослідженням є стаття « Німецька модель України в контексті підготовки до війни проти СРСР » Володимира Кучера¹, яке аналізує політичні плани нацистської Німеччини щодо України перед початком Другої світової війни. Автор досліджує, як нацистські лідери, зокрема Адольф Гітлер, розробляли теоретичні та ідеологічні концепції щодо завоювання нових територій для « Великої Німеччини », з України як однієї з ключових цілей.

Кучер детально розглядає, як нацистські провідники, такі як Альфред Розенберг, Гімmlер, Герінг та інші, намагалися змоделювати майбутню Україну як складову частину « життєвого простору » для реалізації їхніх амбіцій. Автор підкреслює, що завойовницькі прагнення німецьких правлячих кіл щодо України мали глибоку історію, відносячись до планів « Пангерманського союзу » початку

¹ Війна і долі. 1939-1945 : неписана історія. Сімейні спогади про Другу Світову. 06.05.2012. URL : https://texty.org.ua/articles/36140/Vijna_i_doli_19391945_NePYSANA_ISTORIJa_Simejni-36140/

20-го століття, який бачив в Україні потенціал для експансії Німеччини на Схід.

Стаття також відображає, що нацистські плани щодо України були частиною більш широкої стратегії окупації та експлуатації східних територій, включаючи використання України як джерела сировини та людських ресурсів. Кучер аналізує, як ці плани були реалізовані після початку війни, з особливим акцентом на масові репресії, депортації та знищення місцевого населення.

Значний інтерес представляє публікація «Німецьке населенні України у роки Другої світової війни: Сучасний науковий дискурс» Юрія Ніколайця, яка є важливим внеском у дослідження історії України під час Другої світової війни, зокрема, зосереджуючись на впливі нацистської окупації на українське населення та його взаємодію з німецьким колоніальним проектом.

Автор аналізує, як нацистська Німеччина використовувала українські землі та населення для реалізації своїх ідеологічних та економічних цілей, включаючи планування створення « нової арійської імперії ». Ніколаєць досліджує, як нацистські окупанти намагалися інтегрувати українське населення в свої плани, використовуючи різні методи, від примусового переселення до пропаганди.

Публікація також розглядає, як українське суспільство реагувало на нацистську окупацію, включаючи опір, співпрацю та внутрішні конфлікти. Автор аналізує, як ці взаємини вплинули на подальшу історію України, зокрема, на формування національної ідентичності та державного суверенітету¹.

Вагомою є стаття «Німецький райх та спори українського державобудівництва під час Другої світової війни» К. Струве², яка аналізує взаємодію між нацистською Німеччиною та українськими націоналістами під час Другої світової війни. Автор досліджує, як нацистські плани щодо України були вплетені в загальну стратегію окупації та експлуатації східних територій.

¹Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 448 с.

² В упряжке со смертью : воспоминания, рассказы бывших «остарбайтеров» о юности прошедшей в стране Германии далекой. Мариуполь, 1995. 152 с.

Кай Струве, відомий німецький історик, спеціаліст з історії Польщі та України XIX–XX ст., в своїй роботі детально розглядає, як нацистські лідери, зокрема Адольф Гітлер, розробляли теоретичні та ідеологічні концепції щодо завоювання нових територій для «Великої Німеччини», з України як однієї з ключових цілей. Автор аналізує, як нацистські провідники намагалися інтегрувати українське населення в свої плани, використовуючи різні методи, від примусового переселення до пропаганди. Стаття також відображає, що нацистські плани щодо України були частиною більш широкої стратегії окупації та експлуатації східних територій, включаючи використання України як джерела сировини та людських ресурсів.

Змістовною та цікавою є стаття «Карпатська Україна у планах гітлерівської Німеччини» авторства А.І. Кудряченка, яке аналізує політичні плани нацистської Німеччини щодо Карпатської України перед Другою світовою війною. Автор детально розглядає, як нацистські лідери, зокрема Адольф Гітлер, розробляли теоретичні та ідеологічні концепції щодо завоювання нових територій для «Великої Німеччини», з Карпатської України як однією з ключових цілей.

Кудряченко аналізує, як нацистські провідники намагалися інтегрувати українське населення в свої плани, використовуючи різні методи, від примусового переселення до пропаганди. Особливу увагу автор приділяє документам, які свідчать про підготовку нацистської машини до реалізації своїх хижацьких намірів щодо українських земель, а також використанню так званої «української картини».

Стаття також відображає, що нацистські плани щодо Карпатської України були частиною більш широкої стратегії окупації та експлуатації східних територій, включаючи використання України як джерела сировини та людських ресурсів. Кудряченко аналізує, як ці плани були реалізовані після початку війни, з особливим акцентом на масові репресії, депортації та знищення місцевого

населення¹.

Цікавим є дослідження «Українці під час німецької окупації: Райхскомісаріат Україна і Генерал-губернаторство» Тетяни Заболотної є важливим внеском у історіографію Другої світової війни, зокрема, зосереджуючись на впливі нацистської окупації на українське населення та його взаємодію з німецькими адміністративними структурами.

Заболотна аналізує, як нацистська Німеччина організувала своє управління в окупованих українських землях, зокрема, через створення Райхскомісаріату Україна та Генерал-губернаторства. Автор досліджує, як ці адміністративні структури впливали на життя українців, включаючи економічні, соціальні та політичні аспекти.

Дослідження також відображає, як українське суспільство реагувало на нацистську окупацію, включаючи опір, співпрацю та внутрішні конфлікти. Заболотна аналізує, як ці взаємини вплинули на подальшу історію України, зокрема, на формування національної ідентичності та державного суверенітету².

Виключну роль відіграє стаття «Політика нацистської Німеччини в окупованому Криму (1941-1944)» О. Понипаляк³, яка аналізує політику нацистської Німеччини щодо окупованого Криму під час Другої світової війни. Автор детально розглядає, як нацистські лідери, зокрема Адольф Гітлер, розробляли теоретичні та ідеологічні концепції щодо завоювання нових територій для «Великої Німеччини», з Криму як однією з ключових цілей.

Понипаляк аналізує, як нацистські провідники намагалися інтегрувати кримське населення в свої плани, використовуючи різні методи, від примусового переселення до пропаганди. Особливу увагу автор приділяє впливу нацистської окупації на демографічну, економічну та соціально-політичну ситуацію в Криму,

¹Кудряченко А. І. Карпатська Україна у планах гітлерівської Німеччини. *International Historical Journal RUSIN*. 2019. № 57. С. 271-293

²Заболотна Т. Українці під час німецької окупації: Райхскомісаріат Україна і Генерал-губернаторство. Історичний портал «Україна і Німеччина у 20-му столітті». URL : <http://surl.li/plqzkl>

³Понипаляк О. Політика нацистської Німеччини в окупованому Криму (1941–1944). Економічні, соціальні та політичні проблеми України : історичний вимір. Київ, 2015. № 19. С. 123-135.

а також на стан національної культури, освіти і релігії в умовах окупаційного режиму.

Стаття також відображає, що нацистські плани щодо Криму були частиною більш широкої стратегії окупації та експлуатації східних територій, включаючи використання Криму як джерела сировини та людських ресурсів. Поніпаяк аналізує, як ці плани були реалізовані після початку війни, з особливим акцентом на масові репресії, депортації та знищення місцевого населення.

Щодо робіт зарубіжних дослідників, варто зауважити внесок німецького дослідника Д. Поля, який провів змістовні розвідки щодо політики Третього Рейху.

Зокрема, Дітер Поль є автором двох монографій, які стосуються періоду німецької окупації України (1941–1944) та інших аспектів Другої світової війни:

1. «Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933–1945»¹(Переслідування та масові вбивства в часи Третього Рейху 1933–1945), опублікована в 2011 році. Ця робота охоплює широкий спектр тем, пов'язаних з нацистською окупацією та злочинами, включаючи масові вбивства.

2. «Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944»² (Влада Вермахту. Німецька військова окупація та місцеве населення в Радянському Союзі 1941–1944), опублікована в 2008 році. Ця монографія фокусується на взаєминах між німецькими військовими окупантами та місцевим населенням в Радянському Союзі під час Другої світової війни, включаючи період окупації України.

Обидві роботи відображають глибоке розуміння історичних процесів та їх впливу на сучасність, а також важливість дослідження масових злочинів та їх наслідків.

Ці джерела сприяють комплексному аналізу та розумінню політичних

¹ Вознюк Ю. Україна в геостратегічних планах Гітлеровського Райху. *Воєнна історія*. 2003. № 5-6. URL : http://warhistory.ukrlife.org/5_6_03_5.htm

² Гольцов А. Імперська геополітика Німеччини щодо України під час Першої світової війни. Науково-теоретичний альманах Грані. 2021. № 24(9). С. 77-81

планів та дій Німеччини стосовно України під час Другої світової війни. Вони допомагають історикам створювати об'єктивні та доказові описи та оцінки цих подій, що мають важливе значення для розуміння історії та сучасності.

1.2. Джерельна база дослідження

Наведемо огляд деяких основних джерел, що використовуються в історіографії дослідження про Україну в політичних планах Німеччини за зазначений період.

1) Архівні документи: важливими джерелами для дослідження є архівні документи з архівів Німеччини, України та інших країн, які містять матеріали про плани, рішення та дії нацистських окупантів щодо України. Ці документи включають офіційні документи, листування чиновників, зведені звіти та інші матеріали, що розкривають політичні та стратегічні аспекти окупації.

2) Свідчення очевидців та учасників подій: історики користуються свідченнями осіб, які пережили окупацію України під час Другої світової війни, або були учасниками політичних подій того часу. Ці свідчення можуть бути у вигляді письмових спогадів, інтерв'ю або інших записів, які допомагають реконструювати події та оцінювати політичні рішення.

3) Наукові дослідження та монографії: історики, які спеціалізуються на історії Другої світової війни та окупації, публікують наукові статті, монографії та книги, присвячені ролі України в політичних стратегіях Німеччини. Ці дослідження ґрунтуються на аналізі доступних джерел і висвітлюють різні аспекти та інтерпретації подій.

4) Історичні джерела та публікації, які були використані під час написання роботи: дослідження також використовують історичні джерела того часу, такі як періодичні видання, офіційні документи, промови та інші публікації, що дозволяють краще зрозуміти контекст і обставини окупації України.

Архіви окупації 1941–1944 років, збережені в Центральному Державному

Архіві Вищих Органів Влади і Управління України, представляють собою незамінний ресурс для дослідження політичних планів Німеччини щодо України під час Другої світової війни. Ці документи можуть бути використані для отримання глибокого розуміння різних аспектів окупаційної політики, включаючи адміністративний устрій, законодавство, економічну експлуатацію, репресії та взаємодію між окупаційними органами та місцевим населенням.

Наприклад, Фонд 2077, що знаходиться в Центральному Державному Архіві Вищих Органів Влади і Управління України, містить документи Генерал-комісаріату Волині і Поділля, що діяв у період з 1939 по 1944 роки. Ці документи надійшли в архів частинами у 1951 році від КДБ при РМ УРСР та у 1955 році від Волинського обласного архіву, м. Луцьк. Фонд складається з 28 справ і включає різноманітні документи, що відображають діяльність генерал-комісаріату в різних сферах управління окупованими територіями. Він складається з наступних документів:

- Постанови, розпорядження, обіжники: ці документи містять офіційні акти генерал-комісара, що регламентували адміністративне управління, повноваження обласних комісарів, призначення українців на службу, мобілізацію населення на роботу, порядок ввезення та вивезення товарів в Україні, встановлення поземельного податку в окупованих областях тощо.
- Списки, заяви, посвідчення, анкети: зберігаються документи, що стосуються кадрів генерал-комісаріату, включаючи службовців української та німецької національностей.
- Відділ преси та пропаганди: включає бюлетені «Центральний листок» та «Службовий листок» генерал-комісара Волині і Поділля в Луцьку, а також збірник розпоряджень рейхскомісара України за 1942-1943 роки.
- Є також листування з німецькими будівельними фірмами про проведення будівельних робіт в окупованих східних областях України, технічне керівництво з прокладання шосейних доріг та списки будматеріалів.
- Відділ торгівлі: розпорядження рейхскомісара України про

встановлення цін на лікарські рослини та ін. товари, зобов'язання та списки учнів фармацевтичних курсів, списки лікарських трав. Документи написані німецькою мовою [86].

Фонд Ф. 701, опіси 5, Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, містить облікові картки членів єврейської релігійної громади міста Львова на період 1941-1942 років. Ці документи представляють собою важливий археологічний матеріал для дослідження історії єврейського населення Львова під час Другої світової війни, зокрема періоду окупації міста німецькими військами. Ці облікові картки є важливим джерелом інформації для вивчення демографії єврейського населення Львова на початку окупації, а також для розуміння того, як окупаційна влада здійснювала реєстрацію та контроль над єврейським населенням. Вони дозволяють краще зрозуміти, як єврейські громади адаптувалися до нових умов, які наклали на них окупаційні влади, та як вони намагалися зберегти свою ідентичність та спільноту в умовах глобальної кризи ¹.

ЦДАГО України містить ряд фондів, які відображають різні аспекти історії України під час Другої світової війни, зокрема період окупації.

Ці матеріали представляють собою важливий ресурс для дослідження окупаційної політики Німеччини в Україні, зокрема в регіонах Волині і Поділля, та її впливу на соціально-економічне життя місцевого населення. Вони дозволяють краще зрозуміти механізми адміністративного управління, економічну експлуатацію, репресії та взаємодію між окупаційними органами та українським суспільством під час Другої світової війни. Ці фонди представляють собою важливий ресурс для дослідження різних аспектів антифашистського опору на окупованій території України, включаючи партизанську діяльність, взаємодію з місцевим населенням, координацію дій різних антифашистських угруповань та роль комуністичних партій та організацій у веденні боротьби².

¹ Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2015. 592 с.

² ЦДАГО України 6 фондів. Архіви окупації : 1941–1944. Анотований реєстр фондів державних архівів України. URL : https://old.archives.gov.ua/Publicat/Okupatsionnye_funds/cdago.php

У книзі «Архіви окупації. 1941–1944», упорядкованій Н. Маковською та виданій Державним комітетом архівів України, випущеної у 2006 році видавництвом «Києво-Могилянська академія», вперше було представлено інформацію про так звані «окупаційні фонди» державних архівів України. Цей величезний документальний масив, який був протягом понад півстоліття здебільшого засекречений і недоступний для дослідників, тепер відкритий для широкого наукового співтовариства. Його публікація значно розширить джерельну базу для дослідження історії Другої світової війни на українських землях, надаючи можливість для більш глибокого та детального вивчення нацистської окупаційної політики та всіх аспектів життя населення на окупованій території. Ця інформація допоможе розкрити маловідомі сторінки історії України 1941–1944 років у контексті загальнолюдської трагедії найжорстокішої зі світових воєн, що є важливим також з погляду міжнародного співробітництва в гуманітарній сфері, сприятиме захисту соціальних інтересів і гідності жертв націонал-соціалістського режиму, попередженню загрози тоталітаризму, поширенню взаєморозуміння між народами світу. Книга містить також фотодокументи, які відображають «обличчя» війни й окупації (боротьбу, побут, руїну, голокост), а також роздуми сучасних істориків на цю тему¹.

Мемуари та спогади очевидців Другої світової війни, зокрема періоду окупації України, представляють собою важливе джерело для дослідження історії цього часу. Вони дають можливість бачити події через призму особистого досвіду людей, які пережили ті часи, і відображають широкий спектр емоцій, думок та вражень, які мали місце в суспільстві під час окупації.

«Чорнолісся пам'ятає: [спогади ветеранів Велик. Вітчизнян. Війни про часи окупації Знам'ян. р-ну Кіровогр. обл.]» – це збірник спогад ветеранів Великої Вітчизняної війни, які розповідають про свої переживання часів окупації в Знам'янському районі Кіровоградської області. Упорядник збірника,

¹Архіви окупації. 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. Держ. ком. архівів України. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. (Більше не таємно; Т. 1). 877 с.

О. А. Рябошапка, зібрав розповіді, що відображають боротьбу місцевого населення проти нацистських загарбників, а також їхню боротьбу за виживання в умовах окупації¹.

«Ярославська гімназія. 1940–1944 рр.: Книга Пам'яті з нагоди 50-річчя останньої матури» – це збірник спогадів випускників Ярославської гімназії, який був упорядкований І. Гнаткевичем і виданий у Львові у 1994 році. Книга присвячена 50-річчю останньої матури, яка відбулася у 1944 році, коли гімназія була розташована в місті Ярослав. Це важливе джерело для дослідження освіти та культури України під час Другої світової війни².

«Спогади нерозстріляного» автора Д. Куп'яка, з автентичною вступною статтею В. Барладяну, видано у Львові у 1993 році видавництвом «Каменярь». Книга складається з 431 сторінки і представляє собою глибокий психологічний портрет людини, яка пережила трагедію Другої світової війни, але змогла зберегти віру в добро і справедливість. Автор розповідає про своє дитинство, юність, захоплення мистецтвом, любов до жінки, яку він втратив у результаті окупації, та про свій шлях через війни та репресії. Книга є важливим джерелом для розуміння внутрішніх переживань людини, яка пережила окупацію, а також для вивчення історії України у контексті Другої світової війни³.

«В упряжке со смертью: Воспоминания, рассказы бывших «остарбайтеров» о юности прошедшей в стране Германии далекой» – це збірник спогадів та історій, які були записані колишніми «остарбайтерами» – працівниками, які були примусово вивезені з СРСР до Німеччини під час Другої світової війни. Книга видана у Маріуполі у 1995 році і містить 152 сторінки, що відображають труднощі, з якими довелося зіткнутися молоді люди, які потрапили в чужу країну, де їм довелося працювати в умовах, близьких до рабства. Цей збірник є важливим джерелом для розуміння досвіду «остарбайтерів», їхніх

¹Чорнолісся пам'ятає : спогади ветеранів Велик. Вітчизнян. Війни про часи окупації Знам'ян. р-ну Кіровогр. обл. / упоряд. О. А. Рябошапка. Дніпропетровськ : Січ, 1992. 140 с.

²Ярославська гімназія. 1940–1944 рр. : Книга Пам'яті з нагоди 50-річчя останньої матури / упоряд. І. Гнаткевич. Львів : Редкол. Книги Пам'яті, 1994. 175 с.

³Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Львів : Каменярь, 1993. 431 с.

переживань, боротьби за виживання та спроб повернення додому після війни¹.

«Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике. 1941–1944» – це колективна праця, підготовлена Інститутом єврейських досліджень разом із Українським меморіальним фондом Холокосту «Дробицький Яр» під редакцією Ю. М. Ляховицького. Книга видана у Харкові у 1995 році і містить 291 сторінку, що відображають історію єврейського геноциду на території України під час Другої світової війни, з особливим акцентом на документи та матеріали німецької документалістики. Цей збірник є важливим джерелом для дослідників історії Голокосту, оскільки він надає можливість порівняти офіційну позицію нацистської Німеччини щодо єврейського питання з реальними подіями, що відбувалися на українській землі. Вона дозволяє краще зрозуміти, як нацистська Німеччина використовувала єврейський геноцид як інструмент політичного контролю та експлуатації окупованих територій, а також як це відображалось в офіційній пропаганді та документах нацистської держави².

«Навеки в памяти народной: Воспоминания, докум. повести, очерки» авторства І. М. Лукаша, видана у Дніпропетровську у 1995 році видавництвом «Січ», містить 541 сторінку. Цей збірник є важливим джерелом для дослідників історії України, зокрема періоду Другої світової війни та окупації, оскільки він включає в себе різноманітні історичні матеріали, які відображають переживання людей, що пройшли через ці тяжкі часи. Він дозволяє краще зрозуміти, як нацистська окупація впливала на соціально-економічне життя, культуру та ідентичність українського народу, а також як ці зміни відображалися в індивідуальних та колективних спогадах людей. Через аналіз матеріалів, представлених у цьому збірнику, можна отримати цінні знання про досвід окупації, реакції суспільства на нацистську агресію, а також про роль України у контексті світової історії. Особливо важливим є те, що цей збірник містить не

¹В упряжке со смертью : воспоминания, рассказы бывших «остарбайтеров» о юности прошедшей в стране Германии далекой. Мариуполь, 1995. 152 с.

²Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике. 1941–1944 / Ин-т евр. исследований, Укр. мемор. фонд Холокоста «Дробицкий Яр» ; ред. Ю. М. Ляховицкий. Х., 1995. 291 с.

тільки офіційну історичну літературу, але й особисті спогади та документальні повісті, які додають людський вимір до абстрактних історичних подій, роблячи їх більш живими та зрозумілими¹.

«Окупаційний режим в Криму. 1941–1944: За матеріалами преси окупаційних властей» – це збірник документів, підготовлений Центральним державним архівом Криму під керівництвом В. М. Гурковича. Книга видана у Сімферополі у 1996 році видавництвом «Таврія» і містить 120 сторінок, що відображають історію окупаційного режиму на території Криму під час Другої світової війни. Він дозволяє краще зрозуміти, як нацистська окупація впливала на соціально-економічне життя, культуру та ідентичність кримського народу, а також як ці зміни відображалися в офіційній пропаганді окупаційних властей. Через аналіз матеріалів, представлених у цьому збірнику, можна отримати цінні знання про досвід окупації, реакції суспільства на нацистську агресію, а також про роль Криму у контексті світової історії. Особливо важливим є те, що цей збірник містить не тільки офіційну історичну літературу, але й документи, які додають людський вимір до абстрактних історичних подій, роблячи їх більш живими та зрозумілими².

«Війна і долі. 1939-1945: неписана історія. Сімейні спогади про Другу Світову» – це збірник сімейних спогадів, які відображають досвід людей, які пережили Другу світову війну. Книга містить розповіді, які передають особисті історії, переживання та емоції, пов'язані з війною, окупацією, боротьбою за виживання та відновлення після неї. Через ці спогади читач має можливість побачити війну не тільки через призму великих історичних подій, але й через призму маленьких історій, які відображають людські переживання, радість, горе, надію та втрату. Через аналіз сімейних спогад, представлених у цьому збірнику, можна отримати цінні знання про досвід окупації, реакції суспільства на

¹Лукаш И. М. Навеки в памяти народной : воспоминания, докум. повести, очерки. Днепропетровск : Січ. 1995. 541

²Окупаційний режим в Криму. 1941–1944 : за матеріалами преси окупаційних властей / Центр. держархів Криму ; упоряд. В. М. Гуркович ; пер. з рос. Сімферополь : Таврія, 1996. 120 с.

нацистську агресію, а також про роль України у контексті світової історії. Особливо важливим є те, що ці спогади містять не тільки офіційну історичну літературу, але й особисті розповіді, які додають людський вимір до абстрактних історичних подій, роблячи їх більш живими та зрозумілими¹.

Онлайн-виставка документів «Спогади очевидців про пережите в часи нацистської окупації Харківщини», приурочена до 76-ї річниці Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, представляє собою цифровий архів, що містить рідкісні документи та спогади, які відображають досвід жителів Харківщини під час нацистської окупації. Виставка розміщує письмові роботи-спогади дітей та учнів шкіл Харківської області, написані в 1944-1945 роках, а також задокументовані розповіді дорослого населення про їхнє життя в період окупації.

У контексті вашої дипломної роботи на тему «Україна в політичних планах Німеччини (1941 – 1944 рр)», ця онлайн-виставка може слугувати важливим джерелом для вивчення специфіки окупаційного режиму в Харківській області, а також для розуміння його впливу на життя місцевого населення. Вона дозволяє краще зрозуміти, як нацистська окупація впливала на соціально-економічне життя, культуру та ідентичність українського народу в цій частині країни, а також як ці зміни відображалися в індивідуальних та колективних спогадах людей.

Через аналіз документів, представлених у цій виставці, можна отримати цінні знання про досвід окупації, реакції суспільства на нацистську агресію, а також про роль Харківщини у контексті світової історії. Особливо важливим є те, що ці спогади містять не тільки офіційну історичну літературу, але й особисті розповіді, які додають людський вимір до абстрактних історичних подій, роблячи їх більш живими та зрозумілими².

¹ Війна і долі. 1939-1945 : неписана історія. Сімейні спогади про Другу Світову. 06.05.2012. URL : https://texty.org.ua/articles/36140/Vijna_i_doli_19391945_NePYSANA_ISTORIJa_Simejni-36140/

² Спогади очевидців про пережите в часи нацистської окупації Харківщини (до 76-ї річниці з дня Перемоги над нацизмом у Другій Світовій війні). ДАХО. 06.05.2021. URL : http://archives.kh.gov.ua/?page_id=21820

Отже, джерельний огляд даного питання свідчить про різносторонність підходів щодо вивчення досліджуваної проблеми

1.3. Методологія дослідження

Методологічну основу дослідження складають наукові принципи об'єктивності та історизму, які передбачають безпристрасний аналіз у політичному відношенні зібраного матеріалу у контексті конкретної історичної ситуації, використання всіх доступних джерел та літератури. У ході дослідження були застосовані системний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та аналітико-синтетичний методи дослідження.

За допомогою системного методу Україна розглядається як складова частина більш широкого політичного контексту Другої світової війни, що включає в себе вивчення міжнародних відносин, політичних стратегій та тактик, які Німеччина використовувала щодо України під час окупації. Також визначаються основні політичні цілі та стратегії Німеччини щодо України, а також їх вплив на українське суспільство та політичний ландшафт.

Ретроспективний метод дозволяє зрозуміти, як політичні рішення, прийняті в певний момент, вплинули на подальші події.

Проблемно-хронологічний метод дає можливість детально розглянути, як проблеми виникли, розвивалися та були вирішені (або не вирішені) протягом конкретного періоду.

Порівняльно-історичний метод дозволяє виявити унікальні аспекти політики Німеччини щодо України та її вплив на українську історію.

Аналітико-синтетичний метод використовується для інтеграції різних джерел, методів та підходів до вивчення теми та дозволяє створити всебічне розуміння політичних планів Німеччини щодо України, враховуючи різні перспективи та аспекти.

Вивчення поставлених завдань вимагає комплексного аналізу, заснованого

на поєднанні системного підходу, порівняльно-історичного методу і методу ідеалізації, методів синтезу та аналізу, діалектичного методу, а також структурно-функціонального і міждисциплінарного підходів.

Необхідним для об'єктивного розкриття даної теми є використання рефлексивно-критичного підходу до аналізу проблеми; поєднання конкретно-історичного і логічного методів, застосування методу термінологічного аналізу і методу операціоналізації понять.

Таке взаємне поєднання усієї сукупності методів дає можливість вичерпним чином використовувати весь напрацьований матеріал для його філософського тлумачення, демонструючи смислову сумісність філософського і наукового дискурсів.

Кожен з методів, який використовується для дослідження даної проблематики, спрямований на детальне та об'єктивне розкриття теми. Так, застосування системного підходу для вирішення завдань дослідження дозволяє розглянути об'єкт як цілісну множину елементів, враховуючи всі відношення і зв'язки між ними. Системний підхід до дослідження «Україна в політичних планах Німеччини (1941 – 1944 рр.)» передбачає аналіз України як складової частини більш широкого політичного контексту Другої світової війни.

Важливим є використання методу ідеалізації у ході дослідження даної проблематики, оскільки даний метод використовується для спрощення складних систем і процесів, що дозволяє виключити із розгляду ті властивості і відносини об'єктів, які заважають зрозуміти сутність явищ, які вивчаються.

Дане дослідження передбачає вживання методів аналізу та синтезу, які дозволяють виокремити, а також дослідити головні аспекти дослідження у єдиному і взаємному зв'язку його частин, що робить вирішальний вплив на усі інші сторони суті об'єкту.

Необхідним є застосування діалектичного методу, за якого виявляється, зокрема, протилежність між бажанням Німеччини використовувати Україну як стратегічний ресурс для своїх військових та економічних цілей та необхідністю

в управлінні окупованими територіями, що призводило до конфліктів між цими протилежними тенденціями. Аналіз взаємодії цих тенденцій допомагає краще зрозуміти, як ці протилежності впливали на політику Німеччини щодо України та її наслідки для українського суспільства.

При дослідженні політичних планів Німеччини щодо України, структурно-функціональний підхід допомагає виявити, наприклад, як Україна функціонувала як адміністративна одиниця окупації, як вона сприймалася в контексті німецької імперської політики та як взаємодія між Україною та іншими окупованими територіями впливала на політику окупації. Аналіз цих взаємодій та адаптацій дає можливість краще зрозуміти, як Україна впливала на структуру та функції системи окупації та як ці взаємодії вплинули на українське суспільство після завершення окупації.

Потрібним при дослідженні даної проблематики є рефлексивно-критичний підхід.

Міждисциплінарний підхід дозволяє глибше зрозуміти складність історичних процесів, враховуючи різні аспекти та взаємодії між ними. Цей підхід забезпечує багатогранний погляд на історичний процес, враховуючи політичні, соціальні, економічні та культурні фактори. Міждисциплінарний аналіз інтегрує знання з різних галузей, що забезпечує багатогранний та всебічний погляд на історичний процес.

Міждисциплінарний підхід є своєрідним розгалуженням, яке включає ряд підходів, як то: наукознавчі, організаційні, історичні, інформаційні та інші підходи. Їх застосування при дослідженні даної тематики є виключно важливим.

Також методами, які використовуються для дослідження даної проблематики, є поєднання конкретно-історичного та логічного.

Поєднання конкретно-історичного та логічного підходів до дослідження «Україна в політичних планах Німеччини (1941 – 1944 рр)» дозволяє глибше зрозуміти історичні процеси та їх логіку. Цей підхід поєднує детальний аналіз конкретних історичних подій та процесів з логічним аналізом причин, наслідків

та взаємодії цих подій.

Конкретно-історичний підхід фокусується на детальному вивченні конкретних історичних подій, документів, особистостей та їх ролі в історичному процесі. Він дозволяє виявити деталі та особливості, які можуть бути важливими для розуміння контексту та наслідків політичних планів Німеччини щодо України.

Логічний підхід спрямований на аналіз причин та наслідків історичних подій, а також на вивчення логіки історичних процесів. Він допомагає виявити закономірності, що лежать в основі історичних подій, та розуміти, як ці події взаємодіють та впливають одна на одну.

Детальний аналіз історичних подій передбачає розгляд конкретних політичних планів, рішень та дій Німеччини щодо України з 1941 по 1944 роки. Вивчення причин, що призвели до формування політичних планів Німеччини, та їх наслідків для України включає аналіз політичних, економічних, соціальних та культурних факторів. Поєднання конкретно-історичного аналізу з логічним дозволяє виявити закономірності, що лежать в основі історичних подій, та розуміти, як ці події взаємодіють та впливають одна на одну. Логічний аналіз допомагає інтерпретувати історичні дані, виявляти причини та наслідки історичних подій, а також розуміти їх взаємодії.

Використання даних методів для дослідженої проблематики передбачає звернення до притаманних їм принципів. Необхідними і, по суті, найважливішими є принципи об'єктивності і компаратистики. Принцип об'єктивності зобов'язує розглядати дану проблему у всій її складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту. Принцип компаратистики є головною засадою порівняльно-історичного методу. Побудова дослідження базується також на принципах всебічності, які відображають всю специфіку досліджуваної проблеми.

Пріоритетними є зв'язки всезагальності: одиничні, особливі та загальні,

причинно-наслідкові, необхідності і випадковості, змісту і форми, сутності і явища, можливості та дійсності, цілого і частини, системи та елемента. Застосування історичних методів і поєднання їх з логічними передбачає принципи співвідношення логічного й історичного є складним й охоплює ряд моментів. По-перше, логічне є уявним відбиттям історичного, а історичне є реальним процесом. Отже, це і є співвідношенням уявного і реального. Проте в логічному мисленні відбивається не будь-що історичне, а тільки те, що закономірне і не втрачається, а зберігається у процесі історичного розвитку, виступає як співіснуюче в сучасному, тоді як історичне відбиває будь-який, у тому числі й випадковий, перебіг подій і явищ послідовно у часі.

Реалізація принципу загального зв'язку й взаємодії дозволяє пізнавати предмет досліджуваної проблеми у взаємозв'язках і взаємодії із предметами інших тематик, і в той же час надає можливість відокремити його від суміжних предметів, досліджувати відносно відособлено і конкретно.

Необхідним та обумовленим є принцип причинності, який пов'язаний із принципами загального зв'язку й розвитку. Даний принцип проявляється в одному з найважливіших видів зв'язку, зокрема генетичному, у якій одне (причина) за певних умов породжує інше (наслідок). Причинність як принцип пізнання дозволяє побачити загальність явищ, неминучість породження одних іншими.

Реалізація термінологічного принципу передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, які використовуються у даному дослідженні, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їх місця в понятійному апараті теорії, на базі якої базується дане дослідження.

Огляд джерельної бази було здійснено, використовуючи компаративний метод, методи аналізу і синтезу та застосовуючи критичний підхід. Обробка базувалася на методологічних принципах відповідності, об'єктивності та термінологічному.

Таким чином, вся зазначена сукупність методів і принципів склали

методологічну основу даного дослідження. Обумовленість та структурна взаємопов'язаність усіх методів є запорукою об'єктивного та виваженого дослідження і максимально можливого розгляду даної проблематики.

РОЗДІЛ 2

МІСЦЕ УКРАЇНИ В СТРАТЕГІЧНИХ ПЛАНАХ НІМЕЧЧИНИ: РОЗВИТОК ДОКТРИНИ

2.1. Роль України в стратегії Німеччини на початку ХХ століття

На початку ХХ століття геополітичні реалії зумовили значну увагу Німеччини до українського питання. Це пояснюється як економічними інтересами, так і зростанням напруженості у відносинах між Німеччиною та Росією. Попри це, вивчення української проблематики німецькими істориками того часу було переважно поверховим і зводилося до загальних спостережень, пов'язаних із подіями Першої світової війни. Проте архівні документи та дослідження, проведені в Україні та Німеччині, свідчать про наявність наукового інтересу до України в німецьких колах уже в період між 1905 і 1913 роками.

Історичні джерела підтверджують, що розвиток німецької україністики цього періоду був пов'язаний із діяльністю низки науковців, зокрема познанського історика Гьоца, українського історика Михайла Грушевського та відомого берлінського професора Теодора Шіманна. Зокрема, листування між Гьоцом і Грушевським свідчить про систематичний інтерес до вивчення українських земель. У своїх дослідженнях Гьоц зазначав, що під час своєї першої подорожі до Галичини восени 1905 року, здійсненої за дорученням професора Теодора Шіманна, він мав на меті «ознайомитися з маловідомим народом і його національним рухом». З цією ж метою він неодноразово відвідував Галичину, зокрема у 1906 і 1909 роках, а також подорожував територією підросійської України у 1906 році¹.

Формування німецької політики щодо Східної Європи, зокрема України, відбувалося під впливом трьох ключових центрів, кожен з яких мав суттєвий вплив на урядові рішення Німеччини. Перший центр, представлений

¹Kurayev O. Politische und wissenschaftliche Aspekte der deutschen Ukrainekunde zu Beginn des 20. Jahrhunderts (1905-1913). Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge, Bd. 50, H. 1. 2002. Pp. 94-101

Пангерманською лігою та Партією батьківщини, обґрунтовував необхідність ослаблення Російської імперії шляхом її розділу та відсунення кордонів далеко на схід. Український національний рух розглядався ними як чинник, що міг сприяти дезінтеграції Росії. Водночас ідея незалежності України сприймалася виключно як складова стратегії німецької експансії на Схід, зокрема через передбачувану німецьку колонізацію Галичини та узбережжя Чорного моря.

Другий центр був пов'язаний із журналістсько-академічними колами, найвідомішим представником яких був Пауль Рорбах – автор праці «Неросійські народи Росії і ми». Ця група підтримувала ідею унезалежнення неросійських народів імперії, розглядаючи Україну як стратегічно важливий форпост у Східній Європі, здатний стримувати подальшу експансію Росії на Захід.

Третій центр, очолюваний професором Отто Гершем, сповідував політичний курс, започаткований Отто фон Бісмарком, і виступав за збереження добросусідських відносин із Росією. Прихильники цього напрямку виходили з припущення, що Російська імперія залишиться єдиною та неподільною державою, що зумовлювало їхню стриманість у підтримці національно-визвольних рухів, зокрема українського¹.

У період Першої світової війни політична еліта Німеччини демонструвала різні підходи до формування своєї стратегії щодо Східної Європи. Оточення кайзера та штаб-квартира збройних сил намагалися знайти баланс між ідеями Пангерманської ліги, яка пропонувала експансію на схід, та поміркованішими підходами групи О. Герша, яка акцентувала увагу на збереженні стабільних відносин із Росією. У той же час канцлер Німеччини та Міністерство закордонних справ орієнтувалися на рекомендації, висловлені представниками групи П. Рорбаха, які передбачали підтримку національно-визвольних рухів у межах Російської імперії.

Канцлер Теобальд фон Бетман-Гольвег у перші роки війни розглядав

¹Каменецький. І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза. Український історик. 1968. Вип. 1-4. С.14 15

можливість організації революційних рухів серед національних меншин царської імперії з метою послаблення її внутрішньої єдності. У своєму меморандумі до німецького посла у Відні він зазначав наміри Німеччини ініціювати повстання в Україні, а також створити на території Східної Європи, включно з Україною, Конгресовою Польщею, Прибалтикою та Кавказом, буферні держави. Такі кроки мали на меті забезпечити стратегічну безпеку Німеччини та посилити її вплив у регіоні, використовуючи антиімперські настрої неросійських народів¹.

Напередодні Першої світової війни, а також у ході воєнних дій, німецьке керівництво активно використовувало підтримку революційних і сепаратистських організацій, що діяли в західних губерніях Російської імперії, як інструмент для послаблення свого головного супротивника. Така стратегія була спрямована на стимулювання внутрішньої дестабілізації в межах імперії через підтримку політичних рухів, що протистояли центральній владі. Як зазначав К. Ремер, заохочення Німеччиною діяльності революційних партій та антиросійських сил неминуче сприяло формуванню політики, орієнтованої на підтримку українського національного руху. Цей «поворот до проукраїнської політики» відображав прагнення Німеччини використати потенціал українського питання для досягнення своїх геополітичних цілей у Східній Європі². У результаті успішних воєнних операцій 1915–1916 років німецькі війська окупували значні території на заході Російської імперії, що спричинило зростання геополітичних амбіцій Німецької імперії. Одним із проявів такого розширення впливу стало створення у 1915 році асоціації «Вільна Україна» («Freie Ukraine»). Повна назва цієї організації звучала як «Verband deutscher Förderer der ukrainischen Freiheitsbestrebungen» («Асоціація німецьких прихильників українських прагнень до свободи»).

Діяльність асоціації була спрямована на підтримку українського

¹ Адамський В., Андрусьок Б., Бистрицький С. Українська державність у XX столітті. (Історико-політологічний аналіз). Київ : Політична думка, 1996. URL : <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>

² Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhundert bis 1917/18. Frankfurt am Main : Peter Lang, 1997. 408 s. c.59

національного руху та поширення інформації про Україну в німецькому суспільстві. Під егідою цієї організації провідні політичні, військові й наукові діячі, а також публіцисти видали низку ґрунтовних праць, присвячених природним ресурсам, економіці, історії, населенню та культурі України. Ці дослідження відіграли важливу роль у формуванні німецької політики щодо України в контексті Першої світової війни та стали вагомим інструментом легітимізації геополітичних прагнень Німеччини в Східній Європі¹. Основною метою діяльності асоціації «Вільна Україна» була пропаганда ідеї відокремлення України від Російської імперії. У меморандумі асоціації 1917 року під назвою «Майбутнє Східної Європи» зазначалося, що саме в Україні, а не в центральних чи північних регіонах, можна завдати вирішального удару по Росії. У рамках реалізації експансіоністських амбіцій Німеччини особливого значення набуло створення «буферних» держав із територій західних губерній колишньої Російської імперії, зокрема України. Однак до кінця 1917 року в німецькому уряді так і не було розроблено чіткої стратегічної програми щодо України.

Після руйнування імперської структури Росії в 1917 році виникли умови для становлення Української Народної Республіки (УНР). Проте наприкінці 1917 – на початку 1918 років, унаслідок окупації значної частини українських земель більшовицькими військами, УНР опинилася в складній геополітичній ситуації. За таких обставин підписання мирного договору з Німеччиною та її союзниками стало для УНР необхідним кроком для виживання. Зі свого боку, Німеччина прагнула ліквідувати Східний фронт, перекинути основні сили на Захід, залишивши на окупованих територіях мінімальні військові контингенти. Також вона прагнула встановити контроль над економічним потенціалом українських земель для забезпечення своїх потреб у сировині та продовольстві, а визнання незалежності України розглядала як інструмент ослаблення Росії.

Укладення Брестського миру ознаменувало офіційне визнання УНР як

¹Kuraev O. Der Verband «Freie Ukraine» im Kontext der deutschen Ukraine-Politik des Ersten Weltkriegs. München : Osteuropa-Institut München, 2000. 47 s. c 9

незалежної держави та рівноправного суб'єкта міжнародних відносин. Однак на момент підписання угоди більшість територій підросійської України перебували під контролем радянських органів влади та їхніх збройних формувань. У зв'язку з цим делегація УНР була змушена звернутися до Німеччини по військову допомогу. Відповідно до угоди, укладеної між німецьким та австро-угорським командуванням, територія України була поділена на сфери впливу. Австро-Угорщина отримала контроль над Поділлям, Катеринославщиною, Херсонщиною та частиною Волині, тоді як німецькі війська закріпили за собою решту територій. Таким чином, Німеччина та Австро-Угорщина скористалися вразливим становищем УНР, нав'язавши їй пряме військове втручання та фактичну окупацію Наддніпрянської України¹. З точки зору німецького військового командування, введення військових контингентів на територію України мало двоєдину мету. По-перше, це було спрямовано на нейтралізацію більшовицького впливу та стабілізацію політичної ситуації в регіоні. По-друге, передбачалося створення сприятливих умов для використання економічного потенціалу України в інтересах Німеччини. Зокрема, йшлося про отримання військових вигод і забезпечення постачання продовольства, насамперед хліба, а також сировини для німецької промисловості. Такий підхід відображав прагматичні інтереси Німеччини, орієнтовані на максимальну економічну експлуатацію окупованих територій².

Одразу після укладення Берестейського мирного договору німецький посол у Києві Альфонс фон Мумм звернувся з пропозицією відрядити до України Пауля Рорбаха, відомого прихильника «української ідеї». Цей крок розглядався як більш ефективний інструмент впливу на українську політику, ніж прямий тиск через дипломатичні чи військові структури. На думку фон Мумма, Рорбах міг опосередковано вплинути на орієнтацію політичного курсу української влади,

¹ Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 448 с. с. 189

² Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. / пер. с нем. А. А. Свечина. Москва : Вече, 2014. 704 с. с.501

враховуючи, що Центральна Рада своїми «комуністичними експериментами» створювала хаос, що суперечив інтересам Німеччини.

Розпад Російської імперії став каталізатором формування більш визначеної політики Німеччини щодо України. Хоча підтримка принципу національного самовизначення могла здатися суперечливою через можливі ризики для німецьких інтересів, Берлін поступово схилився до визнання української державності. У цей період Центральні держави, зацікавлені у сепаратному мирі з Росією, вбачали в Україні важливий елемент своєї стратегії. Для Австро-Угорщини, яка перебувала в катастрофічному економічному та військовому становищі, мир із Росією був життєво необхідним. Німеччина, зі свого боку, розглядала підтримку України як спосіб послаблення Росії, відсунення її впливу від Балкан та забезпечення сухопутного коридору до Близького Сходу.

На зустрічі 25 жовтня 1917 року канцлер Георг Міхаеліс та генерал Бертенверфер обговорили економічний і стратегічний потенціал України. Було визначено, що відокремлення України від Росії значно послабить останню в політичному, військовому та економічному аспектах, що, своєю чергою, сприятиме німецьким інтересам у регіоні. Особливу увагу приділяли контролю над сировинними ресурсами України та її інтеграції в німецькі економічні структури.

Попри ці плани, реалізація німецької стратегії стикалася з труднощами через швидкі політичні зміни в Україні. Протоколи Берестейських переговорів свідчать про те, що німецька делегація офіційно не заявляла про свої права на військове втручання чи економічне проникнення. Проте вже після укладення мирного договору українська делегація звернулася до Німеччини з проханням про військову допомогу у боротьбі з більшовиками, що стало наслідком внутрішньополітичної кризи київського уряду¹.

Важливим аспектом реалізації українського напрямку німецької

¹Адамський В., Андресюк Б., Бистрицький С. Українська державність у XX столітті. (Історико-політологічний аналіз). Київ : Політична думка, 1996. URL : <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>

геополітики стало створення умов для державотворення в Україні, хоча цей процес мав обмежений характер і відбувався у форматі «залежної від Німеччини васальної держави». Незалежно від політичної форми, яку це набувало – чи то у вигляді Центральної Ради, чи Гетьманату, – ключові аспекти української державності залишалися підконтрольними Німеччині. Така залежність визначалася стратегічними інтересами Берліна, який прагнув використовувати Україну як інструмент для досягнення своїх економічних і геополітичних цілей у регіоні¹. Трансформація України на сателіта Німеччини значно розширила геостратегічні можливості Німецької імперії. Зокрема, Росія була фактично позбавлена доступу до Чорного моря, а контроль над його північним узбережжям забезпечував Німеччині домінування в Чорноморському басейні. У німецьких стратегічних планах Україні відводилася роль «мосту», що мав забезпечити Німеччині зв'язок з Кавказом, Близьким Сходом, Центральною Азією та Індією, слугуючи платформою для подальшої експансії.

На території України геополітичні інтереси Німеччини тісно перепліталися з гео економічними, зокрема використанням природних ресурсів, сільськогосподарського потенціалу, промисловості та транспортної інфраструктури. Для стабілізації ситуації в регіоні німецька військова адміністрація встановила на окупованих територіях закони воєнного часу, а з 21 березня 1918 року ввела смертну кару. Водночас була створена німецько-австро-українська комісія, основною метою якої стали поставки продовольства та сировини до Центральних держав. З розвитком співпраці апетити Німеччини та її союзників щодо українських ресурсів лише зростали.

Для забезпечення політичної стабільності німецьке командування підтримало переворот 29 квітня 1918 року, що привів до влади гетьмана Павла Скоропадського та утворення Української Держави. Цей режим відповідав інтересам Німеччини як залежний, але формально незалежний політичний утвір.

¹Слободянюк М. Україна у геополітиці великих держав під час Першої світової війни 1914-1918 років. Українознавство. 2019. № 2. С. 98–108 с.107

Попри це, спроби Скоропадського створити самостійні збройні сили зустрічали стримане ставлення з боку Німеччини. Лише у вересні 1918 року він отримав згоду на формування восьми корпусів, але час був втрачений, а нові війська залишилися недостатньо боєздатними.

Німеччина розглядала два варіанти формування залежної Української держави. Перший передбачав створення «буферної» маріонеткової країни, цілком залежної від Німеччини. Другий варіант, що набув популярності восени 1918 року, полягав у формуванні відносно самостійної держави, яка мала б тісні союзницькі зобов'язання перед Німеччиною. Така держава могла стати економічним партнером та надійним союзником, спроможним протистояти Радянській Росії за підтримки Німеччини. Проте несприятливі геополітичні обставини та воєнні невдачі Німеччини знівелювали цей сценарій.

Окрім України, Німеччина підтримувала утворення Донської Республіки, проголошеної 18 травня 1918 року, та Кубанської Народної Республіки. Донські козаки на чолі з отаманом Петром Красновим встановили пронімецький курс і співпрацювали з Українською Державою, уклавши договори про взаємне визнання, визначення кордонів та військову підтримку. Кубанська Народна Республіка також орієнтувалася на Україну і Німеччину для посилення своїх позицій у протистоянні з Радянською Росією. Проте об'єднання України та Кубані, попри їхні спільні інтереси, не відбулося через протидію Добровольчої армії.

Німеччина мала потенціал стати домінуючою силою в Східній Європі, спираючись на залежні держави, серед яких Україна могла відігравати ключову роль завдяки своєму геополітичному та гео економічному значенню. Проте економічне виснаження, значні втрати та поразки на Західному фронті у Першій світовій війні не дозволили реалізувати цей амбіційний геополітичний проект¹.

Таким чином, Україна не була ключовим елементом стратегії Німеччини на

¹Гольцов А. Імперська геополітика Німеччини щодо України під час Першої світової війни. Науково-теоретичний альманах Грані. 2021. № 24(9). С. 77-81

початку ХХ століття. Роль України в стратегії Німеччини поступово змінювалася під впливом геополітичної ситуації.

2.2. Німецько-австрійський союз та проблема «українського питання»

На початку ХХ століття існували об'єктивні фактори, які суттєво ускладнювали вирішення українського питання. Серед них – незавершеність процесів націотворення, тривалий період бездержавності українського народу, а також домінування російської політичної та культурної традиції. Додатковим ускладнюючим чинником було поширення в середовищі українського визвольного руху ідей інтернаціоналізму та ліворадикальних гасел.

Перша світова війна, що частково використовувалася як привід для спекулятивного «вирішення» українського питання, насправді лише посилила проблеми. Українські землі, розташовані по обидва боки австро-російського кордону, стали одним із головних театрів воєнних дій. Це змусило як Центральні держави, так і країни Антанти визнати неможливість подальшого ігнорування українського питання.

Водночас процес національного визволення та спроби відновлення української державності були тісно пов'язані із загальноєвропейськими й світовими тенденціями. Вони відбувалися у контексті «першої хвилі» поширення демократичних цінностей, які отримали новий імпульс на тлі краху Російської імперії, виснаженої Першою світовою війною. Проте доля парламентської Української Народної Республіки періоду Центральної Ради значною мірою залежала від позицій держав-переможців у війні, що не були сприятливими для УНР.

Берлін і, особливо, Відень насправді не були зацікавлені у посиленні ролі Києва серед новостворених держав («рандштатів») або у його спробах налагодження відносин із нейтральними державами, такими як Румунія, Швеція чи Швейцарія. Тим більше, Центральні держави негативно ставилися до

можливості співпраці УНР із країнами Антанти.

Ключовою проблемою у відносинах УНР із Німеччиною та Австро-Угорщиною стала неспроможність українського уряду виконати зобов'язання щодо постачання продовольства, передбачені угодами. Цей фактор визначив подальший курс Німеччини на зміну політичного керівництва в Україні, що завершилося поваленням Центральної Ради. Таким чином, економічні аспекти співпраці з «союзниками» стали вирішальними у розвитку подій, що значно ускладнило становлення незалежної української державності¹.

Ідея підкорення українських земель остаточно сформувалася у німецьких урядових колах на початку ХХ століття, коли концепція «тиску на схід» (*Drang nach Osten*) стала центральною у їхній зовнішній політиці. У 1907 році при Міністерстві закордонних справ Німеччини було створено спеціальний науково-дослідницький відділ, який займався вивченням «українського питання». Одночасно в Генеральному штабі збройних сил Німеччини організували спеціальний підрозділ військової розвідки, спрямований на роботу проти Росії.

Напередодні Першої світової війни Німеччина визначила відокремлення України від Російської імперії як одну з ключових цілей своєї східноєвропейської політики. Розробка відповідного плану тривала протягом кількох десятиліть і поступово вдосконалювалася. Зокрема, військове керівництво Німеччини інтегрувало ці ідеї у загальну стратегію, спираючись на відомий план Шліффена.

У червні 1914 року кайзер Вільгельм II Гогенцоллерн скликав нараду в замку Конопіште поблизу Праги, де було ухвалено рішення про створення великого Королівства Польського, яке мало включати українські, литовські та польські території. Планувалося, що нове королівство очолить малолітній Максиміліан Гогенберг, син ерцгерцога Франца Фердинанда, спадкоємця австро-угорського престолу.

З початком війни, у серпні 1914 року, рейхсканцлер Теобальд Бетман-

¹Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 448 с.

Гольвег у меморандумі до німецького посла у Відні окреслив наміри Німеччини ініціювати повстання в Україні. Це було частиною ширшого плану зі створення низки буферних держав із неросійських народів, що населяли західні провінції Російської імперії та межували з Німеччиною й Австро-Угорщиною.

Водночас ідеї перетворення Росії на другорядну напівазіатську державу активно підтримувалися в інтелектуальних та політичних колах Німеччини. Так, відомий німецький військовий історик і політик Ганс Дельбрюк у редагованому ним берлінському журналі *Preussische Jahrbücher* («Прусські щорічники») наголошував на необхідності позбавити Росію «усіх чужорідних територій на її західних кордонах». Ці позиції відображали стратегічний підхід Німеччини до підриву геополітичної могутності Росії шляхом відокремлення її ключових територій, серед яких Україна займала особливе місце¹. Слід зазначити, що реалізація німецьких планів щодо України була можливою лише за умов сприятливого розвитку військово-стратегічної ситуації на фронтах. Таким чином, «українське питання» посідало важливе місце в зовнішньополітичних концепціях Німецької імперії напередодні Першої світової війни.

Паралельно свої геополітичні плани стосовно України розробляла й Австро-Угорщина. Проте в першій половині XIX століття австрійський уряд не виявляв значної зацікавленості в східному напрямі своєї стратегії. Лише після поразки в австро-пруській війні 1866 року, внаслідок якої Австрія втратила вплив на загальнонімецькі справи, східноєвропейський вектор поступово набув для Відня стратегічного значення. Зокрема, австрійські політичні кола почали звертати більше уваги на українські території.

Наприкінці XIX століття, у 1880-х роках, в австрійських політичних колах була висунута ідея створення Київського королівства під егідою Габсбургів як засобу послаблення російського впливу на українських землях. Австро-Угорщина прагнула не лише зберегти контроль над Східною Галичиною,

¹Чернега П. М., Кучер В. І., Байраківський А. І. До причин розв'язання Першої світової війни. Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнар. наук. конф., 14-15 травня 1998 р. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. с.5

Буковиною та Закарпаттям, але й поширити свій вплив на Волинь і Поділля. Деякі австрійські політики навіть висловлювали амбітні, хоча й утопічні, сподівання на приєднання Наддніпрянської України за сприятливих геополітичних умов.

Реалізація цих планів мала б зміцнити позиції Австро-Угорщини у слов'янському світі. Контроль над українцями, поляками, чехами та словаками дозволив би Відню претендувати на провідну роль серед слов'янських народів. З цією метою на початку ХХ століття Австро-Угорщина активізувала розвідувальну діяльність на східноукраїнських землях, що свідчило про її стратегічну зацікавленість цими територіями як потенційною складовою майбутніх воєнних конфліктів з Російською імперією¹.

Австрійські політичні кола розглядали український національний рух на Наддніпрянщині як потенційний чинник для послаблення Російської імперії. Оцінюючи ситуацію в південно-західній частині Росії, вони прагнули використати галичан для впливу на наддніпрянців з метою популяризації австрійської ідеї створення Київського королівства.

Цей проєкт передбачав залучення українських земель Наддніпрянщини до складу Габсбурзької монархії. Окремі австрійські політики вважали, що, за сприятливих міжнародних обставин, можливо не лише приєднати частину, але й усю Наддніпрянську Україну до Австро-Угорщини, водночас зберігаючи контроль над уже інтегрованими територіями – Східною Галичиною, Буковиною та Закарпаттям. Такий підхід відображав прагнення Відня зміцнити свій вплив у регіоні шляхом використання національних прагнень українців². Австро-Угорщина прагнула відсунути Росію від своїх кордонів і узбережжя Чорного моря, водночас усунувши загрозу російської інтервенції на Балкани та в Туреччину. Ідея створення буферних держав на західних кордонах Російської імперії, зокрема в Україні, набула особливого значення в зовнішньополітичній

¹Сідак В. С. Діяльність спецслужб Німеччини та Австро-Угорщини на Україні. Український історичний журнал. 1997. № 6. С. 45-58

²Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941–1943) : роман-хроніка. Нью-Йорк : «Слово», 1956. 458 с.

стратегії австрійського уряду.

Напередодні Першої світової війни військово-політичні кола Австро-Угорщини мали своє бачення вирішення «українського питання», спрямованого на дестабілізацію та розпад Російської імперії. Ці підходи відображені у звіті австрійського консула у Львові Емануїла Урбаса, підготовленому в серпні 1914 року. На його думку, політична консолідація України з Австро-Угорщиною мала б бути незначною, натомість у військово-промисловій сфері передбачався найтісніший зв'язок для запобігання майбутній російській експансії.

Подібні ідеї були розвинуті у меморандумі «Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом», підготовленому Леопольдом фон Андріаном-Вербургом (1875–1951), який до війни обіймав посаду австрійського генерального консула у Варшаві. У цьому документі наголошувалося: «За значенням для нашої зовнішньої політики і для монархії український народ обіймає перше місце. Від нашого ставлення до нього залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини»¹.

Порівняння основних тез обох австрійських дипломатів свідчить, що, попри різний зміст їхніх пропозицій, вони мали спільну рису – обидва виступали проти ідеї створення самостійної української держави. Незважаючи на певні обіцянки українцям, у своїх політичних прогнозах вони не передбачали можливості утворення незалежної України, розглядаючи український фактор виключно через призму інтересів Австро-Угорщини².

Угорські політичні діячі також висловлювали свої позиції щодо «українського питання». Зокрема, у червні 1914 року прем'єр-міністр Угорського королівства (1903–1905, 1913–1917) Іштван Тіса (1861–1918) заявив, що «становище українців в Угорщині набагато краще, ніж становище українців у Росії, оскільки російський уряд прагне поневолити весь український народ». Цю

¹Кудряченко А. Геополітичні концепції перебудови Європи та виникнення Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Україна крізь віки. К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 720-743

²Політична історія України ХХ ст. : У 6 т. / Під ред. Ю. А. Левенець, Л. П. Нагорної, М. М. Кармазіної. К. : Генеза. 2002. 424 с.

демагогічну тезу підтримала напівурядова «Будапештська газета» (Budapesti Hírlap), яка акцентувала на важливості міжнародного значення «українського питання» та необхідності його вирішення.

Попри різні думки щодо можливих шляхів розв'язання «українського питання», австрійські урядові кола у рамках підготовки до війни розробили плани, спрямовані на відокремлення українських земель від Російської імперії з подальшим утворенням незалежної української держави. Такий крок мав на меті послаблення Росії та зниження її впливу в Чорноморському регіоні.

Генеральний штаб збройних сил Австро-Угорщини планував здійснити у початковий період війни висадку спільного австро-турецького експедиційного корпусу на Кубані та півдні України, зокрема в районі Одеси. До складу цього корпусу планувалося включити український військовий легіон чисельністю близько тисячі осіб, які мали бути переправлені до Стамбула. Головною метою цієї військової операції було організація антиросійського повстання на території України.

Проте через внутрішні суперечності в урядових колах Османської імперії цей план не був реалізований. Невдача операції підкреслює складність координації між союзниками у рамках розробки і виконання геополітичних стратегій щодо українських територій¹.

Напередодні Першої світової війни «українське питання» розглядалося у Німеччині та Австро-Угорщині як багатогранний інструмент реалізації зовнішньополітичних стратегій. З одного боку, воно сприймалося як важливий чинник, здатний сприяти соціально-економічному та військово-політичному послабленню Російської імперії. З іншого боку, «українське питання» слугувало підґрунтям для розробки й реалізації експансіоністських планів Німеччини та Австро-Угорщини щодо українських територій, що відображало їхні

¹Семотюк О. Українське питання у роки Першої світової війни : виникнення та розвиток. Українські варіанти. 1997. № 1. С. 21-27.

довгострокові геополітичні амбіції¹.

Центральні держави, зважаючи на власні стратегічні цілі – австрійські плани щодо Балкан та німецькі амбіції на Близькому Сході, – приділяли значну увагу «українському питанню». Австро-Угорщина прагнула відтіснити Росію від своїх кордонів та Чорного моря, усунути загрозу російської інтервенції на Балкани й Туреччину. У своїй зовнішньополітичній стратегії Наддунайська імперія прагнула використати будь-які чинники, які могли послабити її головного супротивника – Російську імперію. У цьому контексті Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини розробило план використання українського фактора для досягнення своїх цілей.

Для реалізації цих задумів було підготовлено документ, який викладав «австро-угорську ідею» та плани щодо майбутньої долі польських та українських земель, відвойованих у Росії. Уже 6 серпня 1914 року міністр фінансів Австро-Угорщини Леон фон Білінський звернувся до начальника австрійського Генерального штабу Конрада фон Гетцендорфа із пропозицією включити Конгресову Польщу до складу імперії. Питання щодо визначення кордонів Польщі та східних меж українських земель обговорювалося у Міністерстві закордонних справ уже 12 серпня 1914 року. Ці дискусії призвели до розробки низки документів, що пропонували різні варіанти вирішення «українського питання».

На початку війни найбільш прийнятним вважався план, згідно з яким передбачалося приєднання до Австро-Угорщини Холмщини, Підляшшя, Волині та Поділля – територій, де мала значний вплив греко-католицька церква. Ці землі разом зі Східною Галичиною та Буковиною мали бути об'єднані в окрему автономну українську область у складі Габсбурзької монархії. Такий підхід відповідав довгостроковим геополітичним цілям Австро-Угорщини,

¹Лозинський А. Ф. Україна в геополітичних планах Німеччини та Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни. Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 18. С. 1-15

спрямованим на зміцнення її впливу в регіоні та послаблення Російської імперії¹. Для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей уряд Австро-Угорщини мав вирішити польське питання у власній австро-польській частині імперії та сприяти розвитку самостійницького українського руху. Для оцінки політичної ситуації в Галичині до Львова був направлений австрійський дипломат Еммануїл Урбас, який взяв участь у таємних нарадах із провідними українськими діячами, серед яких були митрополит А. Шептицький, К. Левицький та інші. Також у цих нарадах брав участь начальник штабу XI корпусу австрійської армії полковник Ріммль. Основними темами обговорення стали створення українського легіону та перспективи утворення української державності.

У донесенні від 6 серпня 1914 року Урбас повідомляв шефу кабінету міністрів О. Гойосу, що, незалежно від вирішення польського питання, перемога над Росією лише відтіснить московську владу, але не зруйнує її основ. Він зазначав, що головною метою Австро-Угорщини у війні має стати повне знищення російської влади та створення вільної України до Дону. Урбас наголошував на необхідності пробудження національної свідомості українців у дусі католицької традиції Брестської унії. Він вважав, що створення незалежної української держави усуне загрозу повернення України під контроль Росії та відкріє Австро-Угорщині шлях до Константинополя, що дозволить зміцнити позиції монархії на Балканах.

Австрійська дипломатія також розраховувала скоротити австро-російський кордон завдяки територіальним інтересам Німеччини у Конгресовій Польщі. Як зазначав Урбас, це зменшить австро-російські суперечності, які перетворяться на «маленькі німецькі проблеми». Він також пропонував створити незалежну Українську державу під гетьманським правлінням, кандидатуру якого мала висунути Австрія. Австро-угорське керівництво вважало, що без зовнішньої підтримки незалежна Україна не зможе протистояти загрозі з боку Росії або ж

¹Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.). Мат. засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Львів, 1999. Вип. 2. 260 с.

перетвориться на радикально-соціалістичну республіку, чого австрійці прагнули уникнути.

У своїй політиці Австро-Угорщина намагалася спрямувати український національний рух у Східній Україні у русло галицької української політики. У доповідній записці Урбаса від 20 серпня 1914 року наголошувалося, що українська держава має перебувати під німецьким або спільним німецько-австрійським протекторатом, а також у союзі з Румунією. Це дозволило б Австро-Угорщині відвернути румунські претензії на Буковину та спрямувати їхню експансію на схід, що відповідало австрійським стратегічним інтересам.

Німеччина на початку війни не проявляла значного інтересу до України, однак її дипломатичні представники у Львові, зокрема консул Гайнце, відзначали важливість підтримки українського руху. У своєму звіті до німецького посла у Відні Чіршкі від 6 серпня 1914 року Гайнце підкреслював, що організація повстання на півдні Росії, поряд із запланованим повстанням у Конгресовій Польщі, може завдати значного удару Росії. Він наголошував, що Німеччина має активно підтримувати український рух разом із Віднем або незалежно від нього.

Українські політики, зокрема К. Левицький, передали німецькому уряду меморандум Головної Української Ради «Ukrainische Aktion» («Українська акція»), у якому зазначалося, що головною метою є створення самостійної української держави у сучасних етнографічних межах. У відповідь на прохання про «моральну та фінансову підтримку» повстання кайзер Вільгельм II розпорядився виділити кошти для здійснення пропаганди. Це підкреслює, що, попри внутрішні суперечності, українське питання набувало дедалі більшого значення у політичних і військових стратегіях Німеччини та Австро-Угорщини¹. Уже 11 серпня 1914 року держсекретар Міністерства закордонних справ Німеччини Готтліб фон Ягов у листі до посла у Відні підкреслив надзвичайну важливість підтримки повстань як у Польщі, так і в Україні. Це свідчило про

¹Кураєв О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). Київ, 2008. 90 с.

прагматичне зацікавлення німецького уряду українським питанням. Німецький посол у Відні Фрідріх фон Чіршкі провів переговори з військовим керівництвом і прем'єр-міністром Австро-Угорщини, наголосивши на необхідності обережності в українському питанні, зокрема без урахування польських інтересів. Він офіційно заявив, що «після пробудження не буде польського королівства до Чорного моря», тим самим підтверджуючи позицію Берліна щодо обмеження польського впливу на українські землі.

15 серпня 1914 року, під час переговорів у Відні щодо організації Українського легіону, представникам української делегації – К. Левицькому та М. Василькові – було запропоновано відвідати Берлін для зустрічі із заступником державного секретаря Міністерства закордонних справ Німеччини Артуром Ціммерманом. Цей крок демонстрував прагнення Німеччини налагодити контакти з українськими політичними діячами.

У самій Австро-Угорщині після сходження на престол нового імператора Карла I пріоритетами стали завершення війни, стабілізація внутрішньополітичної ситуації та врегулювання міжнаціональних конфліктів. У цьому контексті було відновлено роботу парламенту, який не функціонував з весни 1914 року. Представники галицької української еліти, зокрема через контакти з ерцгерцогом Вільгельмом Габсбургом, намагалися привернути увагу австрійської влади до української справи. Вільгельм Габсбург, відомий своїми симпатіями до українського національного руху, прагнув популяризувати цю ідею у вищих політичних колах Австрії.

У листопаді 1916 року ерцгерцог Вільгельм звернувся до головнокомандувача австрійською армією ерцгерцога Фрідріха з проханням оцінити перспективи українського руху. Однак відповідь австрійського Генерального штабу виявилася негативною, оскільки, на їхню думку, відсутні умови для реалізації такого плану. Незважаючи на це, Вільгельм Габсбург продовжив активну діяльність у підтримці українського руху, що створювало напруженість у відносинах із Німеччиною, зокрема через суперечності в

польському питанні.

У 1918 році підтримка Німеччиною гетьмана Павла Скоропадського значно послабила позиції Вільгельма Габсбурга та фактично звела нанівець його плани щодо української державності під австрійським протекторатом. Цей розвиток подій підкреслив складність координації між Німеччиною та Австро-Угорщиною у вирішенні «українського питання» під час Першої світової війни¹. Попри прихід на престол нового імператора та зміну уряду, політика Австро-Угорщини щодо українського населення Галичини залишалася незмінною. Лютнева революція 1917 року, однак, суттєво прискорила процеси національного самоусвідомлення українського народу, сприяючи прагненню до створення незалежної Української держави.

Водночас «українське питання» залишалося нерозв'язаним як у період Першої світової війни, так і під час національно-визвольних змагань. Це питання тривалий час залишалося об'єктом міжнародної політики, в якій поступово формувалася ідея про незалежну Україну як ключовий геополітичний фактор у Центрально-Східній Європі. Таке уявлення мало значний вплив на підходи держав регіону до вирішення української проблематики в контексті післявоєнного перерозподілу сил та сфер впливу².

На початковому етапі Першої світової війни завдяки діяльності Союзу Визволення України (СВУ), а також ідеям щодо вирішення «українського питання», викладеним у правових доктринах Австро-Угорщини та Німеччини, український національний рух значною мірою наблизився до усвідомлення необхідності державного суверенітету. У цей період «українське питання» набуло завершеного вигляду та змісту, що полягало у збігу ідей політично активного українства з баченням іноземних дипломатів і політиків. Проте концепція відродження української національної державності залишалася до кінця не

¹Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.). Мат. засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Львів, 1999. Вип. 2. 260 с.

²Патер І. Українське питання в антантському і австро-німецькому вимірах (серпень 1914–лютий 1917 рр.). Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019–2021. Спецвипуск. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. 540 с.

сформованою.

Варто зазначити, що ідея створення самостійної Української держави, яку відстоювали члени СВУ та інші діячі визвольного руху, не повністю відповідала державницьким концепціям Німеччини та Австро-Угорщини. Обидві держави прагнули встановити протекторат над Україною, що обмежувало її суверенітет. Прикладом такого підходу є позиція німецького філософа та мислителя Макса Вебера, який, будучи прихильником драгоманівського федералізму, виступав за компромісну перебудову Російської імперії на основі самоврядування та автономії. У своїх працях він зазначав, що «лише проблема автономії приблизно 30 мільйонів малоросів є пункт, на якому затамовують подих навіть найпослідовніші демократи».

Це свідчить про те, що, попри активізацію українського національного руху та його поступ до ідей державного суверенітету, концепція незалежності України залишалася під значним впливом зовнішніх сил, які прагнули спрямувати цей процес у власних геополітичних інтересах¹. У німецькій правничій думці початку ХХ століття домінувала концепція вирішення «національного питання» з одночасним урахуванням геополітичних реалій та існуючих міжнародних домовленостей. Сформувався своєрідний ліберальний підхід до державотворення, який передбачав поступовий розвиток державницьких прагнень поневолених Росією народів. Цей процес мав включати досягнення національно-культурної автономії як проміжного етапу, з подальшим рухом до самостійності під протекторатом або в рамках федерації рівноправних держав.

Цей підхід підтверджує заява німецького імператора, який, обіцяючи відновлення Польської держави, передбачав надання українцям широкої автономії у її складі. Однак українські політики розцінили це як дозвіл Німеччини на колонізацію Галичини поляками. У відповідь на цю заяву члени Української парламентської репрезентації 7 листопада 1916 року провели нараду,

¹Дергачов О. Українська державність у ХХ столітті : Історико-політологічний аналіз. Київ : Політична думка, 1996. 440 с.

на якій ухвалили рішення, що український народ ніколи не визнає відокремлення Галичини та її передачі під польське управління. Вони також заявили про незмінність права українців на автономію та утворення окремого українського коронного краю у складі Австрії.

На знак протесту проти німецької ініціативи 8 листопада 1916 року Загальна українська рада оголосила про саморозпуск, склавши свої повноваження. Це рішення спричинило хвилю розчарування та обурення серед українського суспільства. У політичних колах Галичини зросли настрої зневіри, що відображало загальне незадоволення українців відсутністю реальних зрушень у питанні національного самовизначення¹. Українські побоювання виявилися цілком обґрунтованими, оскільки після формального проголошення Польської держави польські політичні лідери розгорнули активну агітацію проти ідеї створення незалежної Української держави. Це призвело до масштабної боротьби польських політичних сил за приєднання Східної Галичини до складу Польщі².

Також залишилися нереалізованими сподівання на ефективне вирішення «українського питання» новим австрійським імператором Карлом I, що свідчило про відсутність реальної політичної волі у керівництва Австро-Угорщини для забезпечення прав українців на національне самовизначення³.

У 1918 році владні кола Німеччини та Австро-Угорщини офіційно декларували рівноправні відносини з Українською Державою, що, однак, суттєво суперечило окупаційній політиці, яку проводили австро-німецькі військові адміністрації. Де-юре визнання влади гетьмана Павла Скоропадського було здійснене насамперед Німеччиною та Австро-Угорщиною у Києві 2 травня 1918 року.

¹Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 448 с.

²Луцький М. І. Право і система законодавства Західно-Української Народної Республіки. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. 412 с.

³Середюк В. Реалізація «українського питання» у правовій доктрині Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 5. С. 183-189

Українське дипломатичне представництво в Берліні очолив Федір Штейнгель – довголітній член Київської громади, голова українського депутатського клубу в Першій Державній Думі, заступник голови Українського наукового товариства в Києві. Головою українського посольства у Відні став В'ячеслав Липинський, на той час вже відомий науковець, член Наукового товариства імені Шевченка та активний діяч самостійницького руху.

Вихід Української Держави на міжнародну арену супроводжувався проблемами, пов'язаними з визнанням інституту гетьманства, включаючи правові інсигнії, титулатуру, форми звертань тощо. Ці елементи базувалися на українській гетьманській традиції, але не мали аналогів у тодішній дипломатичній практиці.

Позиції Німеччини та Австро-Угорщини щодо Гетьманату суттєво різнилися. Німеччина підтримувала, хоча б формально, державний суверенітет України, тоді як Австро-Угорщина розглядала гетьманський режим як тимчасове явище, спрямоване лише на задоволення її прагматичних інтересів. Зокрема, володіючи частиною українських етнічних земель, Австро-Угорщина відмовилася визнавати титул П. Скоропадського як «гетьмана всієї України», оскільки це передбачало поширення влади на всі українські території та закріплювало загальнонаціональний характер його повноважень. З огляду на це австрійський посол Форгач отримав інструкції утримуватися від вживання такого титулу.

У своїх спогадах П. Скоропадський згадував, що Німеччина надавала однозначну підтримку його уряду, тоді як позиція Австро-Угорщини була настільки невизначеною, що він змушений був звертатися за роз'ясненнями до графа Форгача та князя Фюретенберга. Подвійна дипломатична політика Австро-Угорщини щодо України визначалася її прагненням тимчасово експлуатувати окуповані території без довгострокових зобов'язань.

Попри розбіжності у підходах, обидві сторони загалом задовольняла здатність гетьманського режиму виконувати умови щодо постачання

продовольства та сировини, що залишалось основним фактором співпраці між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною¹.

Роль Німеччини була визначальною як у межах Четверного союзу, так і в процесі Брестських переговорів (грудень 1917 – березень 1918 рр.), де формувалися умови майбутньої «східної» кампанії Центральних держав. Під впливом німецької делегації, а також через загрозу продовольчої кризи, Австро-Угорщина погодилася на підписання мирного договору з Українською Народною Республікою, ухваливши втрату Холмщини та створення коронного краю у Східній Галичині, що було закріплено окремою таємною угодою.

Австро-Угорщина, не маючи військової могутності та політичної ваги у Четверному союзі, порівняно з Німеччиною, була змушена прийняти роль молодшого партнера у «східній» кампанії, щоб уникнути загрози продовольчої катастрофи. Уряд і цісар, нехтуючи амбіціями та національною гордістю, змирилися з диктатом Берліна задля збереження стабільності країни.

Баденська військова конвенція від 25 березня 1918 року регламентувала розподіл сфер впливу між Німеччиною та Австро-Угорщиною, фактично встановлюючи межі окупаційних зон в Україні. Умови цієї угоди були асиметричними, з очевидними преференціями для Німеччини у питанні збору та транспортування продовольчих і сировинних ресурсів. Штаб Оберкомандо в Києві мав значний вплив на українську владу, ініціювавши повалення уряду УНР і формуючи, а також контролюючи, гетьманський кабінет міністрів. Натомість австрійське командування в Одесі взаємодіяло лише зі спеціальним уповноваженим прем'єр-міністра Української Держави. Незважаючи на це, Австро-Угорщина оперативно розпочала вивезення харчових продуктів і матеріально-технічних ресурсів з використанням Дунайського водного шляху.

Укладення УНР сепаратного Брестського мирного договору з країнами Четверного союзу та її фактичне перебування у таборі Центральних держав на

¹Барановська Н. М., Барановська З. В. Німецько-австрійський військовий чинник у міжнародних відносинах української влади у 1918 р. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2011. № 693. С. 96–101

завершальному етапі Першої світової війни мало драматичні наслідки для подальшої долі українського народу. Переможниця війни, Антанта, сприймала Україну як сателіта Німеччини і відмовила їй у праві на національне державне самовизначення, віддавши українські території до складу інших держав. Це рішення остаточно закріпило несприятливі умови для реалізації українських державницьких прагнень у повоєнний період¹.

Отже, німецько-австрійський союз не включав Україну як окрему державу. «Українське питання» було предметом суперечок між Австрією та Росією. Німеччина спочатку не активно підтримувала українські національні амбіції.

2.3. Концепція Гітлера щодо завоювання «життєвого простору» та її відношення до України

Україна, з огляду на її важливе геостратегічне розташування в Європі, багаті природні ресурси, родючі ґрунти, сприятливий клімат та працелюбний народ, протягом тривалого часу привертала увагу німецьких державних діячів. Спершу це були амбіції кайзерівської Німеччини (II Райх), а згодом – нацистського Третього Райху. Ці агресивні прагнення знайшли відображення у програмному документі нацизму – книзі «Майн Кампф» («Моя боротьба»), автором якої вважається Адольф Гітлер. Вона була написана під час його перебування у в'язниці в 1924 році після провалу «Пивного путчу». Водночас існує думка, що справжнім автором цієї книги був Рудольф Гесс, який перебував у тій самій в'язниці.

Рудольф Гесс був учнем Карла Хаусхофера, одного з провідних теоретиків класичної німецької геополітики. Хаусхофер заснував «Інститут геополітики» у Мюнхені (1924) і протягом двох десятиліть (1924–1944) як головний редактор «Журналу геополітики» активно пропагував ідеї німецького реваншу та

¹Пиріг Р. Я. Відносини України і Центральних держав : нетипова окупація 1918 року. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2018. 358 с.

територіальної експансії. Його геополітичні концепції стали основою для поглядів Гесса, а через нього – і Адольфа Гітлера.

У «Майн Кампф» Гітлер обґрунтував необхідність боротьби німецької нації за світове панування, підкріплену ідеєю розширення «життєвого простору» (Lebensraum) на Схід, зокрема й на територію України. Таким чином, у ХХ столітті, після завершення Першої світової війни, Україна вдруге стала об'єктом експансіоністських прагнень Німеччини, цього разу – нацистської.

Контроль над територією України та експлуатація її природних і людських ресурсів розглядалися нацистським керівництвом як ключове завдання в контексті боротьби за європейське та світове панування. Україна посідала особливе місце в геополітичних планах Німеччини, слугуючи не лише джерелом економічних і військових ресурсів, але й важливим стратегічним плацдармом для реалізації нацистських амбіцій¹.

Адольф Гітлер будував свої ідеї на спрощеній геополітичній моделі, яка зводилася до взаємозалежності між «кількістю населення» та доступними земельними ресурсами. На його думку, зростання населення неминуче вимагало розширення сільськогосподарських угідь для забезпечення продовольчої бази. У цьому контексті східноєвропейські території, зокрема Україна, відігравали ключову роль у його геополітичних планах.

Концепція «життєвого простору» (Lebensraum), розроблена Гітлером, передбачала не лише військове завоювання цих територій, але й їхню подальшу колонізацію. Україна розглядалася як життєво важливий регіон для аграрної експансії Німеччини, який мав забезпечувати продовольчі ресурси для зростаючого населення «Третього Рейху» та стати основою його економічної стійкості.

У планах Гітлера Україна сприймалася як простір, здатний задовольнити потреби німецької нації в продовольстві та матеріальних ресурсах. Завдяки своїм

¹ Вознюк Ю. Україна в геостратегічних планах Гітлеровського Райху. *Воєнна історія*. 2003. № 5-6. URL : http://warhistory.ukrlife.org/5_6_03_5.htm

родючим ґрунтам і значному аграрному потенціалу вона мала стати основним джерелом харчування та базою для реалізації колонізаційної політики нацистського режиму. Таким чином, Україна займала центральне місце у стратегії економічної експансії на схід, що мала закріпити домінування Німеччини в Європі¹.

Плануючи війну проти Радянського Союзу, нацистське керівництво ставило перед собою низку стратегічних цілей глобального характеру. Основними завданнями були: викорінення комуністичної ідеології в усіх її формах, масове знищення єврейського населення, боротьба зі слов'янськими народами, яких нацисти вважали неповноцінними, а також колонізація східних територій, зокрема України. Ці заходи розглядалися як необхідні для утвердження панування «вищої арійської раси», якій приписувалася месіанська роль у перебудові світового порядку.

Особливу увагу в цих планах приділяли Україні, яка, згідно з ідеями нацистського керівництва, мала стати ключовим регіоном для реалізації аграрної колонізації та забезпечення продовольчої бази Німеччини. Гітлер та його оточення вбачали в Україні джерело, здатне вирішити продовольчі проблеми, які загострилися під час Першої світової війни, коли Німеччина зазнала серйозної кризи у постачанні необхідних ресурсів, насамперед харчів².

Плануючи завоювання нових територій на Сході, Адольф Гітлер розглядав їх як основу для розширення чисельності німецького сільського населення, яке, на його думку, становило найціннішу частину німецького народу. При цьому збільшення кількості німецьких селян передбачалося не в межах території Німеччини, де всі землі вже були розподілені, а на ново захоплених територіях, зокрема в Україні. Україна сприймалася як ідеальний регіон для розвитку

¹ Schieder W. Hitlers Ideologie vom grenzenlosen ›Lebensraum‹. *Buch Abgrenzen, Entgrenzen, Begrenzen*. 2024. URL : https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783839471517-005/html?lang=de&srsIid=AfmBOoqHKYsjPFGsDxwzcAvdz0_IPaKQxHumBbX6bfVWEfx1GMD8FPe

² Війна і долі. 1939-1945 : неписана історія. Сімейні спогади про Другу Світову. 06.05.2012. URL : https://texty.org.ua/articles/36140/Vijna_i_doli_19391945_NePYSANA_ISTORIJa_Simejni-36140/

сільського господарства завдяки своїм родючим ґрунтам і сприятливим кліматичним умовам. Ці фактори визначили її як ключовий об'єкт у нацистській політиці онімечування Східної Європи.

Гітлер розглядав Україну як життєво важливий регіон для реалізації концепції «життєвого простору» (Lebensraum), що передбачала експансію на схід для задоволення продовольчих і ресурсних потреб Німеччини. Зокрема, він заявляв: «Ми отримаємо південну територію України, насамперед Крим, і перетворимо її на виключно німецький колоніальний регіон. Це нескладно – вигнати населення, яке там мешкає... Через століття тут проживатимуть мільйони німецьких фермерів»¹. Багатства України викликали захоплення Гітлера: «Де ще можна знайти регіон, здатний забезпечувати залізо, якість якого відповідала б українському?.. У України є марганець, який навіть Сполучені Штати розглядають із зацікавленістю. І, крім того, стільки інших потенційних перспектив!»².

Ці ідеї стали основою для розробки нацистським керівництвом плану «Ост» – одного з найбільш секретних документів «Третього Райху», створеного під наглядом Генріха Гімmlера. План передбачав завоювання Східної Європи шляхом військового примусу та подальшого тотального онімечування захоплених територій. Основною ідеєю цього плану було переселення більшості слов'янського населення до Сибіру, звільнені ж території мали заселити німці та представники інших «етнічних груп німецького походження». Зокрема, план передбачав депортацію 65% населення Галичини, а його реалізація розраховувалася на 25–30 років після війни. Упродовж цього періоду планувалося створення мережі німецьких колоній (марок) на території Радянського Союзу.

Як зазначає В. Нестеренко, процес онімечування українських земель

¹Скоробогатов А. В. Харківське міське самоуправління в 1941–1943 роки. Х. : Прапор, 2004. 368 с.

²Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : дис... канд.. іст. наук : 07.00.01 / Національний педагогічний університет. Київ, 2015. 262 с.

розпочався ще до завершення війни. Першим етапом стало створення сільськогосподарських садиб для членів СС. У липні 1942 року керівником цих садиб було призначено О. Поля, який одночасно очолював систему гітлерівських концтаборів, що становила важливу складову структури СС¹. Втілення цього плану мало стати ключовим етапом у масштабній програмі етнічного винищення та колонізації східних земель, яке розглядалося нацистами як завершальний елемент встановлення їхньої гегемонії на завойованих територіях².

Україна посідала особливе місце в планах нацистського керівництва щодо масштабної експлуатації матеріальних, людських і культурних ресурсів окупованих східних територій. Відповідно до початкової версії генерального плану «Ост», ухваленої в липні 1941 року, територіальна експансія Німеччини передбачала реалізацію двоетапної стратегії: короткострокової (на період війни з СРСР) і перспективної (розрахованої на 20–30 років). Територіями, які мали бути освоєні та приєднані до «Третього Райху», визначалися землі від Ладозького озера через Валдай до Брянська і далі вздовж східного кордону України.

16 липня 1941 року Адольф Гітлер заявив, що «Крим разом із тилом (територія на північ від Криму) повинен стати частиною Рейху». Під тилом у цьому контексті малися на увазі райони між Кримом і Галичиною, що свого часу перебували під контролем Австрійської імперії. Таким чином, до складу Німеччини планувалося включити землі Південної та Правобережної України.

Україна мала стати ключовим регіоном для забезпечення продовольчих потреб вермахту і населення Німеччини. Гітлер наголошував: «Ми ледве вириваємо з моря кілька метрів землі, тоді як в Україні є безмежно родючі ґрунти, гумус яких подекуди сягає десяти метрів завглибшки, і ця земля чекає на нас». Міністр окупованих територій Альфред Розенберг також підкреслював

¹Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України ; Київ, 2005. 23 с.

²Орнст А. А. Роль німецьких діячів – Розенберга, Коха та Гітлера в створенні плану ОСТ. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 3(21). С. 1155-1168

важливість України, заявляючи: «Україна може надати нам те, чого бракує Німеччині. Це завдання мусить бути виконане, незважаючи на втрати».

Ці висловлювання свідчать про надзвичайну важливість України у нацистській стратегії територіальної експансії та економічної експлуатації, що базувалася на прагненні максимально використовувати її природні ресурси для досягнення військових та економічних цілей «Третього Райху»¹.

У 20–30-х роках ХХ століття Адольф Гітлер сформулював концепцію створення так званого Великонімецького Рейху, до складу якого мали увійти германські народи, які вважалися мовно, культурно та ментально близькими до німців. Цю ідею йому запропонував геополітик Карл Гаусгофер, один із провідних теоретиків геополітики Німеччини. Подібна концепція, але у вигляді «Русского мира», нині отримує поширення в Росії, будучи запропонованою геополітиком Олександром Дугініним та підтриманою керівництвом російської держави.

У 1930-х роках народи Європи не змогли ефективно протистояти амбіціям Гітлера, що продемонструвало недієздатність Ліги Націй. Сучасна ситуація має певні паралелі, оскільки Організація Об'єднаних Націй виявляється обмеженою у своєму впливі. У 1930-х роках Європа протистояла Німеччині, яка була здатна вести традиційну війну, тоді як сучасна Росія є ядерною державою з тісними економічними зв'язками з багатьма європейськими країнами, що ускладнює її стримування.

Наприкінці 1931 року український журналіст надіслав запит до штаб-квартири Націонал-соціалістичної партії Німеччини з проханням про інтерв'ю з Гітлером для з'ясування позиції партії щодо «українського питання». Хоча у проведенні інтерв'ю було відмовлено, керівник східного відділу партії Карл Мотц зробив заяву, що німецькі націонал-соціалісти прагнуть бачити сильну незалежну українську державу. Це твердження викликало сенсацію та тимчасову

¹Гусев В. Нюрнберзький процес : «життєвий простір» для Третього рейху. За рахунок України. Екскурс в історію. З позицій сьогодення. Віче. 2016. № 15. URL : <https://veche.kiev.ua/journal/5285/>

симпатію окремих українських політиків до Гітлера. Проте насправді це було лише тактичним маневром, адже Україна цікавила нацистів насамперед як об'єкт експлуатації та регіон для німецької колонізації.

Після приходу до влади Гітлер особисто розвіяв ілюзії щодо підтримки ідеї незалежної України. Зокрема, Німеччина не визнала проголошену у березні 1939 року державну незалежність Карпатської України. Подальший удар очікував українців після укладення пакту Гітлера-Сталіна в серпні 1939 року, коли Третій Рейх не підтримав ідею створення Західноукраїнської держави, чого сподівалися окремі українські політики та керівники Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Перед початком війни Німеччини проти Радянського Союзу відбувся черговий перегляд поглядів Гітлера щодо України. 13 березня 1940 року він заявив про необхідність створення республік, вільних від впливу Сталіна. Однак уже 30 березня того ж року зазначав, що Білорусь, Балтійські країни та Україна мають бути соціалістичними, але без власної інтелігенції. Пізніше ці наміри трансформувалися у план створення на окупованих територіях адміністративно-територіальних одиниць, позбавлених політичної ваги і повністю підконтрольних Рейху.

Україна в цих планах розглядалася як інструмент протистояння, з одного боку – Росії, з іншого – Польщі. Такий підхід відображав колоніальні амбіції Третього Рейху та його прагнення використати український потенціал виключно для забезпечення власних геополітичних інтересів¹.

Україна в громадській думці Німеччини тривалий час сприймалася як «житниця» Росії, тобто ключове джерело продовольства. Ця ідея стала одним із основних мотивів німецько-австрійської окупації території України у 1918 році. Вже під час першої окупації проявилися риси, які стали характерними і для пізнішого періоду, а саме: активне просування аж до східного узбережжя Чорного

¹ Хом'як О. Сам розвіював ілюзії щодо незалежної України. *Високий замок*. 17.04.2014. URL : <https://wz.lviv.ua/far-and-near/126658-sam-rozviuvav-iliuzii-shchodo-nezaleznoi-ukrainy>

моря, аграрна експлуатація території, а також антибільшовицька мотивація, тісно пов'язана зі специфічними антисемітськими ідеями. Однак питання про вплив досвіду 1918 року на політику Німеччини в 1941 році залишається недостатньо дослідженим. Біографічні зв'язки, які відігравали певну роль у Прибалтиці між 1915 і 1941 роками, не мали такого значення у випадку України.

Ідея економічної експлуатації України була відомою серед політичних і військових еліт Німеччини ще з часів Першої світової війни. Також поширеним було уявлення, що Україна може виконувати роль політичної противаги щодо Росії. Це переконання побутувало серед представників групи «балтійців», близьких до Альфреда Розенберга, хоча в колах, наближених до Гітлера, така ідея мала значно менший вплив. Водночас радикальна антибільшовицька орієнтація, яка з 1935 року набувала вагомого значення поряд із антисемітизмом, поступово стала основою нацистської пропаганди.

Наприкінці 1937 року Гітлер вперше заявив у вузькому колі, що в найближчому майбутньому планує розпочати військові дії, спочатку проти Чехословаччини та Франції, а згодом, можливо, у союзі з антибільшовицькою Польщею – проти Радянського Союзу. Проте події розгорталися інакше. Війна з Чехословаччиною була унеможливлена Мюнхенською угодою 1938 року, а Польща відмовилася перейти під німецький протекторат. Це призвело до зміни політики Гітлера щодо Польщі. Неочікуваним кроком стало підписання пакту Гітлера-Сталіна влітку 1939 року, який приніс обом сторонам суттєві вигоди: Гітлер уникнув війни на два фронти, а Сталін отримав територіальні здобутки в Прибалтиці та Бессарабії, водночас зміцнивши контроль над колишніми територіями, втраченими Росією у 1918 році.

Між червнем і груднем 1940 року Гітлер ухвалив рішення про напад на Радянський Союз, мотивований не лише своїми давніми цілями – забезпеченням «життєвого простору», ліквідацією більшовизму і євреїв, але й стратегічною оцінкою ситуації: Франція була переможена, Велика Британія залишалася без континентальних союзників, а США стикалися із загрозою утворення

фашистського «Континентального блоку». Водночас Гітлер прагнув уникнути залежності від Сталіна в економічній співпраці.

Військова кампанія проти Радянського Союзу планувалася як «блискавична війна» (бліцкриг), яка мала забезпечити військову перемогу за 8–12 тижнів. Вермахт мав завдати швидких ударів за допомогою танкових підрозділів, створюючи «котли» для оточення радянських військ. Основними напрямками були Прибалтика як промислово розвинений регіон і Кавказ із його нафтовими родовищами. Україна розглядалася як ключова територія для військових переходів і аграрної експлуатації.

Незважаючи на усвідомлення, що після колективізації 1929–1930 років і Голодомору 1933 року аграрний потенціал України зменшився, Німеччина планувала блокувати постачання продовольства до великих радянських міст за межами чорноземної зони. Це мало призвести до загибелі близько 30 мільйонів осіб, переважно етнічних росіян, або до їхнього вимушеного переселення.

Стратегія бліцкригу, поєднана з радикальними методами експлуатації, стала основою нацистського уявлення про «війну на знищення». Радянська держава мала бути ослаблена не лише військовими засобами, але й через ліквідацію її кадрового потенціалу. Від початку передбачалося знищення радянських партійних, державних і військових керівників, а також інтелігенції єврейського походження, яка вважалася соціальною базою «жидо-більшовизму». Згодом плани знищення були розширені на всіх чоловіків-євреїв призовного віку. Німецькі військові очікували, що слабка тилова структура Вермахту і брак продовольства можуть спровокувати голодні бунти, тому населення окупованих територій було позбавлене міжнародно-правового захисту, а дії підрозділів СС і поліції були цілком узаконені¹.

Фактична мета Німеччини полягала у встановленні абсолютної гегемонії над Європою та трансформації в наймогутнішу державу світу. Для реалізації

¹Поль Д. Німецька окупація України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни. Historians. 19.06.2015. URL : <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>

цього амбітного плану передбачалося використання всіх ресурсів європейського континенту, зокрема України, яка розглядалася як один із ключових об'єктів. Під час польської кампанії Адольф Гітлер заявив: «Мені потрібна Україна, щоб нас не змогли ослабити голодом, як то було під час попередньої війни». Надалі, під час війни на Сході, він неодноразово підкреслював стратегічне значення України. Зокрема, 22 вересня 1941 року Гітлер зазначив: «Ми ледве вириваємо у моря кілька метрів землі, ...тоді як на Україні безмежно родюча земля... і ця земля чекає на нас». У жовтні того ж року він додав: «Україна має [величезні] запаси марганцю... І, окрім того, олія, створення плантацій...».

Ці висловлювання знайшли підтримку в заявах Альфреда Розенберга, який вважав, що основне завдання України – забезпечення продовольством Німеччини та Європи, а також сировинна підтримка континенту. Таким чином, Україна розглядалася як житниця та джерело сировини не лише для Рейху, а й для всієї Європи. Завоювання України стало частиною глобальної стратегії нацистської Німеччини.

Першим ідею поділу території СРСР висунув Альфред Розенберг, пропонуючи базувати її на принципі «розділяй і пануй». У своєму «Меморандумі» від 2 квітня 1941 року він запропонував поділ Радянського Союзу на кілька національних або географічних утворень: Велику Росію з центром у Москві, Україну з Києвом як столицею, Білорусь, Кавказ, Середню Азію та інші регіони. Метою такого поділу було тривале послаблення імперського центру через ліквідацію єврейсько-більшовицької адміністрації, широку економічну експлуатацію та створення нових адміністративних одиниць, які протистояли б Росії. Особливі надії покладалися на Україну, яка мала стати важливою продовольчою та сировинною базою для Німеччини.

Іншим автором концепції східної політики був Генріх Гімmlер, який у травні 1940 року запропонував стратегію дезінтеграції СРСР через поділ його населення на дрібні етнічні групи. Він наголошував на необхідності знищення євреїв та поступового витіснення таких народів, як українці та білоруси. Ці ідеї,

як і пропозиції Розенберга, знаходили відображення в настановах Гітлера. Зокрема, у грудні 1940 року, під час розробки плану «Барбаросса», фюрер заявив про необхідність створення на окупованих територіях адміністративних утворень, залежних від Німеччини.

Попри стратегічну «обережність» Розенберга, початкові військові успіхи Німеччини на Заході й на початковому етапі війни проти СРСР призвели до більш радикальної політики, спрямованої на експлуатацію та колонізацію захоплених територій. Україні надавалося особливе місце в цих планах через її ресурси, родючі землі та геостратегічне значення¹.

Таким чином, концепція «життєвого простору» Гітлера передбачала розширення німецького впливу на сході Європи. Україна розглядалася як частина цього «життєвого простору», але не як самостійна держава. Планування щодо України входило до загального стратегічного плану Німеччини.

2.4. Генеральний план «Ост» – стратегія нацистського нашестя на східні території

Так званий «Генеральний план Ост» був стратегічним документом нацистської Німеччини, спрямованим на завоювання, колонізацію та реорганізацію територій Східної Європи, включаючи регіони, які нині належать Україні, під час Другої світової війни.

План передбачав, що значні території Східної Європи будуть захоплені та інтегровані до складу Третього Рейху. Його реалізація базувалася на ідеях масштабної колонізації, етнічних чисток, примусової депортації та систематичного знищення місцевого населення, яке нацисти вважали «неповноцінним». Згідно з концепцією, ці землі мали стати частиною «життєвого простору» (нім. Lebensraum) для німецької нації, забезпечуючи продовольчі,

¹Тарнавський І. С. Українські землі в стратегічних планах Третього рейху. Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ – ХХІ століть. Тези Міжнародної науково-практичної конференції, 19 берез. 2015 р. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 87 – 93

сировинні й людські ресурси, необхідні для зміцнення панування Німеччини в Європі¹.

«Генеральний план Схід» передбачав комплексну стратегію, спрямовану на зміну демографічної та територіальної структури Східної Європи, включно з територіями сучасної України. Основними положеннями цього плану були наступні:

- Населення завойованих територій мало бути або депортоване до Сибіру, або піддане політиці «онімечення». Цей процес передбачав примусову асиміляцію осіб, які відповідали расовим критеріям, визначеним нацистською ідеологією.
- Значна частина місцевого населення, яке нацистська адміністрація вважала «небажаним», підлягала фізичній ліквідації.
- Території України після завоювання планувалося інтегрувати до складу так званої «Великої Німецької імперії» як частину її економічного, ресурсного та колоніального потенціалу.
- Українське населення, відповідно до плану, мало бути частково депортоване, піддане репресіям або знищене, щоб звільнити простір для німецьких колоністів.

Важливо підкреслити, що «Генеральний план Схід» був лише частиною ширшої стратегії нацистського уряду, яка включала інші подібні програми, спрямовані на повну реорганізацію Східної Європи відповідно до нацистської ідеології. Реалізація цих планів спричинила масштабні людські втрати, етнічні чистки та руйнування, які стали одними з найбільших трагедій Другої світової війни².

¹ Струве К. Німецький Рейх та спроби українського державобудівництва під час Другої світової війни. *Історичний портал «Україна і Німеччина у ХХ столітті»*. URL : <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/das-deutsche-reich-und-versuche-der-ukrainischen-staatsgruendung-1938-1941/>

² Buchholz T. Struggling for recognition and affordable housing in Amsterdam and Hamburg : Resignation, resistance, relocation. *Thesis fully internal (DIV), University of Groningen*. University of Groningen. 2016. URL : https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/34229014/Complete_thesis.pdf

«Генеральний план Ост» являв собою серію таємних урядових документів, розроблених нацистським керівництвом для реалізації етнічних чисток і колонізації окупованих територій Польщі та Радянського Союзу під час Другої світової війни. Ці плани мали на меті кардинальну зміну демографічної, економічної та соціальної структури регіону через масове знищення, переселення та германізацію місцевого населення.

Ще у довоєнний період різноманітні організації Німеччини працювали над концепціями розширення «життєвого простору» (Lebensraum) шляхом колонізації східних територій. Після вторгнення до Польщі у 1939 році основна відповідальність за планування лягла на СС під керівництвом Генріха Гімmlера. Запропоновані плани передбачали не лише використання природних і сировинних ресурсів регіону, а й повне викорінення небажаних етнічних груп. Радикалізація підходів привела до формування планів, які передбачали масові депортації, переселення та знищення мільйонів людей.

- Документ 1. «Основи планування» (лютий 1940 р.). План передбачав колонізацію територій Західної Пруссії та Вартеланду (адміністративний округ на захоплених землях Польщі) загальною площею 87 600 км². З цієї площі 59 000 км² відводилися під сільськогосподарські угіддя. Планувалося створення 100 000 поселень із середньою площею 29 га кожне. План мав на меті радикальну зміну демографічного складу регіону. Заплановано переселення 4,3 млн німців, знищення 100% євреїв та 44% польського населення. Цей документ став першим систематизованим кроком до впровадження масштабної колонізації.

- 2. Документ 2. Матеріали до доповіді «Колонізація» (грудень 1940 р.). Пропонувалося організувати 480 000 господарств площею 25 га кожне на території площею 130 000 км². Значну частину земель відводили під лісові угіддя та військові потреби. Документ акцентував на необхідності забезпечення армії та організації стратегічних резервів, що свідчить про взаємозв'язок між економічною та військовою експансією.

- 3. Документ 3. Загальний план колонізації (липень 1941 р.). Документ

містив розрахунки щодо колонізації територій СРСР, визначаючи кордони конкретних областей. Його точний зміст залишається невідомим. Ймовірно, цей документ заклав основу для наступних розробок, спрямованих на реалізацію колонізації значно ширших територій.

4. Документ 4. «Загальний план Ост» (грудень 1941 р.). План передбачав колонізацію Генеральної губернії та радянських територій. Документ залишився недосяжним, але свідчення очевидців підтверджують його значення в систематизації етнічних чисток. Цей документ мав сприяти конкретизації територіального поділу для реалізації окупаційної політики.

5. Документ 5. План колонізації в СРСР (травень 1942 р.). Площа колонізації визначалася у 364 231 км² із 36 опорними пунктами та трьома адміністративними округами: Ленінград, Херсон–Крим, Білосток. Планувалося переселення 5,65 млн осіб, із примусовим очищенням регіону від 25 млн місцевих жителів. Документ містив детальний розподіл територій для створення індивідуальних господарств та великих сільськогосподарських підприємств, що демонструє систематичний підхід до експлуатації природних ресурсів.

6. Документ 6. Генеральний план колонізації (вересень 1942 р.). План охоплював 330 000 км² для створення 360 000 поселень. Оцінювалася потреба у 12,21 млн переселенців, з яких 2,859 млн складали працівники сільського господарства. Це був найдетальніший план, що охоплював усі окуповані території, демонструючи масштабність задумів нацистів щодо колонізації¹.

План «Ост» був не просто концепцією, а реальним кроком до етнічних чисток та колонізації Східної Європи. Політика Німеччини передбачала масове переселення мільйонів людей, знищення цілих етнічних груп та створення «життєвого простору» для німців. Аналіз документів підтверджує їхній систематичний характер та спрямованість на довгострокове забезпечення домінування Німеччини в Європі. Реалізація цих планів призвела до численних

¹Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини : вербування, примусова праця, репатріація (1942 - 1953). К. : Інститут історії України, 2009. 284 с.

злочинів проти людства та значних руйнувань.

Генеральний план «Схід» був ключовим елементом стратегії нацистської експансії та яскравим свідченням крайніх ідеологічних цілей нацизму. Його аналіз є важливим для глибшого розуміння причин Другої світової війни та її руйнівного впливу на Європу. Цей план, як приклад агресивної експансії та масових етнічних чисток, нагадує про небезпеку радикального націоналізму та мілітаристської агресії. Вивчення подібних історичних документів слугує не лише способом збереження пам'яті про минуле, але й потужним інструментом попередження повторення подібних трагедій у майбутньому. Це сприяє розвитку діалогу щодо міжнародного співробітництва та захисту прав людини.

Хоча Генеральний план «Схід» був створений у контексті Другої світової війни, уроки, винесені з його аналізу, залишаються актуальними. Деякі ідеї, подібні до тих, що містяться в цьому документі, можуть знайти небажане відображення в сучасних конфліктах, що підкреслює необхідність постійної роботи над забезпеченням міжнародного миру та дотриманням гуманітарних принципів.

РОЗДІЛ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ НІМЕЦЬКИХ ПЛАНІВ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

3.1. Окупаційний режим України під час німецько-радянської війни

У період Другої світової війни українські землі опинилися в складі чотирьох зон окупації: дистрикту «Галичина» (у складі Генерального губернаторства), райхскомісаріату «Україна», румунських губернаторств («Буковина», «Бессарабія», «Трансністрія») та «військової зони». Кожна з цих адміністративних одиниць, штучно утворених окупаційною владою, мала свої специфічні особливості як у сфері організації управлінських структур, так і в аспекті впливу на становище місцевого цивільного населення. У межах цього дослідження основна увага приділяється аналізу двох ключових зон окупації – райхскомісаріату «Україна» та дистрикту «Галичина».

Райхскомісаріат «Україна» (далі – РКУ) функціонував як адміністративна одиниця з 1 вересня 1941 р. до кінця квітня 1944 р., зберігаючи формальний статус до 15 листопада 1944 р. Очолював РКУ гауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох, а адміністративним центром було визначено місто Рівне. Райхскомісаріат підпорядковувався Міністерству окупованих східних територій у Берліні, очолюваному райхсміністром Альфредом Розенбергом. У період з 1 вересня 1941 р. по 1 вересня 1942 р. управління територіями поступово передавалося військовою адміністрацією цивільній німецькій владі, охоплюючи все нові східні та південні регіони¹.

Територія Генерального губернаторства (далі – ГГ) була адміністративно поділена на чотири дистрикти: Краків, Радом, Люблін та Варшава. Після окупації західноукраїнських земель на основі частини цих територій, які до 1918 року належали Австро-Угорщині, було створено дистрикт «Галичина». Адміністративне керівництво дистриктом здійснювали губернатори: з 1 серпня

¹Заболотна Т. Українці під час німецької окупації: Райхскомісаріат Україна і Генерал-губернаторство. Історичний портал «Україна і Німеччина у 20-му столітті». URL : <http://surl.li/plqzkl>

1941 р. цю посаду обіймав Карл Ляш, а з 30 січня 1942 р. – Отто Вехтер.

На відміну від райхскомісаріату «Україна», у Генеральному губернаторстві існували дещо ширші можливості для часткового представлення інтересів українців. Зокрема, під егідою Українського центрального комітету (далі – УЦК) була створена розгалужена мережа громадських організацій та інституцій, які суттєво впливали на соціально-економічне та культурне життя населення Східної Галичини. Це сприяло певній стабілізації суспільного життя в умовах окупаційного режиму, хоча ці можливості залишалися обмеженими загальною політикою окупаційної влади.

УЦК, виступаючи ключовим координатором діяльності громадських інституцій, відіграв важливу роль у забезпеченні соціальних, освітніх та гуманітарних потреб українського населення регіону, що робить дослідження його діяльності значущим для аналізу функціонування окупаційної адміністрації в дистрикті «Галичина»¹. Український центральний комітет (далі – УЦК), діючи в умовах обмеженого правового поля, зумів поширити свій вплив на майже всі сфери національного та суспільного життя в дистрикті «Галичина». Дозвіл на діяльність цих організацій був продиктований прагматичними міркуваннями нацистської окупаційної адміністрації, яка використовувала антагонізм між українським та польським населенням у своїх політичних цілях. Ця стратегія виявляла себе у сприянні окремим українським ініціативам, що забезпечувало тимчасове лояльне ставлення українців до окупаційного режиму.

Про цілеспрямованість такої політики свідчить висловлювання генерал-губернатора Ганса Франка, яке прозвучало після його зустрічі з Адольфом Гітлером на початку березня 1940 року. У своїй заяві Франк зазначив: «Фюрер робить наголос на тому, щоб український елемент у Генеральному губернаторстві визнати таким, що повинен бути розцінений як антипольський і пронимецький». Ця заява свідчить про намагання окупаційної влади використовувати внутрішні

¹Історія державної служби в Україні : у 5 т. / Під ред. В.А. Смолія, С. В. Кульчицького та ін. Т. 2. Київ, 2009, 298.

національні суперечності для зміцнення контролю над територіями та встановлення відповідного соціально-політичного порядку, вигідного для окупантів¹.

У період нацистської окупації українські землі зазнали суттєвих змін у повсякденному житті місцевого населення. Побут українців регулювався численними законодавчими та нормативними актами окупаційної влади, спрямованими на забезпечення колонізації територій, їх «умиротворення» та максимально ефективну експлуатацію природних і людських ресурсів. Особлива увага приділялася використанню дешевої робочої сили, що відповідало економічним і стратегічним планам нацистського керівництва. Зокрема, ще до початку війни в «Директиві з управління економікою в окупованих східних областях» («Зелена течка») було окреслено основні принципи пограбування господарства України та перетворення її на сировинну базу для німецької економіки.

Місцеве населення змушене було взаємодіяти з окупаційною адміністрацією на офіційному та побутовому рівнях. Офіційний рівень полягав у доведенні до населення нормативно-правових актів, які регулювали всі аспекти їхнього життя, та у функціонуванні органів місцевого самоврядування, таких як управи. Попри те, що ці органи очолювали переважно місцеві мешканці, основним їхнім завданням було виконання наказів окупаційної влади, тоді як потреби та інтереси громадян залишалися другорядними.

Управи виконували низку функцій, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності громад: від вирішення питань забезпечення харчуванням і житлом до організації освітньої та культурної діяльності. З ініціативи місцевих громад в умовах окупації відновлювалися освітні й культурні установи, однак нацистська політика суворо регламентувала їхню діяльність. Система освіти обмежувалася початковими та професійними школами, які забезпечували

¹Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблеми українсько-польських взаємин. Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні : українсько-польські взаємини. Львів, 2005. С. 68–119

мінімальний рівень підготовки населення до виконання найпростіших робіт у сільському господарстві, промисловості чи торгівлі. Мистецькі заклади переважно працювали на задоволення потреб Вермахту.

Політика терору, що проводилася окупаційною адміністрацією, стала визначальним елементом у повсякденному житті населення. Вона базувалася на жорсткому правовому регулюванні: введенні комендантської години, обмеженні пересування, обліку та реєстрації населення, запровадженні нових документів (трудовах карток, посвідок тощо). Суворі покарання, включно зі смертною карою, застосовувалися за невиконання встановлених норм. Особливого поширення набули принципи колективної відповідальності та система заручництва.

Нацистська адміністрація також активно використовувала примусову працю. Реєстрація та облік працездатного населення здійснювалися біржами праці, що також забезпечували направлення робочої сили на виконання встановлених завдань. Працевикористання супроводжувалося соціально-економічними обмеженнями: низьким рівнем оплати праці, залежним від статі й національної належності, відсутністю соціальних гарантій, експлуатацією дитячої праці, запровадженням численних податків і штрафів. Окупаційний режим передбачав тотальну експлуатацію трудових ресурсів на загарбаних територіях, обмежуючи можливості для інтелектуальної діяльності й міграції населення.

У сукупності всі ці заходи спрямовувалися на створення умов для повного підпорядкування українських земель інтересам нацистської Німеччини, забезпечуючи одночасно економічну експлуатацію регіону та контроль над місцевим населенням через механізми жорсткого адміністративного і фізичного терору¹. Репресивні заходи нацистської окупаційної адміністрації були спрямовані проти осіб, які ухилялися від відправки на примусові роботи до

¹Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні. Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 69

Німеччини. Зі зростанням потреб Третього Райху у робочій силі вербувальні кампанії поступово трансформувалися в примусові мобілізації. Відмова від виконання цих вимог суворо каралася, що сприяло подальшому посиленню атмосфери терору серед місцевого населення.

У низці регіонів та населених пунктів окупованої України репресивна політика нацистів супроводжувалася масовими знищеннями цивільного населення. Зокрема, за період окупації Києва, що тривав з 19 вересня 1941 року до 6 листопада 1943 року, за різними оцінками було страчено близько 100 тисяч осіб. Ці трагічні події стали наслідком цілеспрямованої політики окупантів, спрямованої на ліквідацію значних груп населення з політичних, етнічних та інших мотивів, що підтверджує загальний характер жорстокого режиму, встановленого на окупованих територіях¹. Одним із ключових місць, де здійснювалися масові систематичні знищення мешканців окупованого Києва, став Бабин Яр. Основна увага нацистської репресивної політики на початковому етапі була спрямована на винищення єврейського населення міста. Упродовж двох-трьох місяців після перших масових розстрілів у цьому урочищі до жертв додалися представники ромської національності. Під репресивні заходи також потрапили комуністи, комсомольці, колишні радянські посадовці, громадські активісти, які залишилися у місті. Свідчення очевидців, зокрема киянки А. Макаринської, свідчать про арешти комуністів у Києві вже в жовтні 1941 року. У наступні два роки окупації жорстокі вбивства здійснювалися без огляду на національну приналежність, нерідко просто на вулицях міста, вдень. Починаючи з 1942 року, гітлерівці активно застосовували спеціальні пересувні газові камери, відомі як «душогубки», для знищення цивільного населення.

Економічний терор нацистського окупаційного режиму найбільш яскраво проявився у сільськогосподарській політиці, що базувалася на інтенсивній експлуатації сільського населення та примусовому вилученні значної частини сільськогосподарської продукції. Окупаційна адміністрація встановила

¹Євстафєва Т. Знищення мирного населення у роки німецької окупації Києва. Київ і кияни. 2005. Вип. 5. С. 45.

обов'язкові норми здачі продукції та заборонила вільний товарообіг, що у поєднанні з численними податковими стягненнями створило надзвичайно важкий тягар для українських селян. Ці заходи призвели до голоду у селах і містах. Порушення встановлених норм каралося штрафами, конфіскацією домашньої худоби, ув'язненням у трудових таборах та іншими репресивними методами, які підсилювали загальну атмосферу терору на окупованих територіях¹. Питання репресій проти селян знайшло відображення в українській націоналістичній періодиці, де висвітлювалися масштаби і характер злочинів, здійснюваних окупаційною адміністрацією. Знищення цивільного населення нерідко здійснювалося як каральні акції у відповідь на дії партизанських загонів, підпільників та українських націоналістів. У ході таких репресивних операцій понад 350 українських сіл було повністю зруйновано, а десятки тисяч мирних мешканців стали жертвами. Серед загиблих опинилися не лише учасники руху Опору, але й сотні тисяч мирних громадян, які не становили жодної загрози окупаційному режиму, зокрема діти, жінки, люди похилого віку та хворі.

Особливо цинічними були дії окупантів, спрямовані на цілеспрямоване винищення пацієнтів психіатричних лікарень, тяжкохворих осіб та дітей із закладів спеціального призначення, таких як дитячі будинки та інтернати². Ці акції здійснювалися у межах ретельно спланованих заходів, що мали на меті «очищення» населення окупованих територій.

Окрім безпосередніх репресій, нацистський режим створював умови, які спричиняли значне зростання рівня смертності серед населення. До таких умов належали масовий голод, відсутність елементарних комунальних зручностей, неналежне функціонування закладів охорони здоров'я, що в сукупності призводило до часткового або повного винищення цивільного населення³.

На окупованих територіях України нацистський режим створив

¹Беркгоф К. Жнива розпачу : Життя і смерть в Україні під нацистською владою. К. : Критика, 2011. 455 с.

²Лисенко О. Є., Перехрест О. Г. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни. Архіви України. 2015. № 3. С. 17.

³Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2015. 592 с.

розгалужену мережу місць примусового утримання. До них належали концентраційні табори, виправно-трудові табори, табори примусової праці для єврейського населення, пересильні та трудові табори, де утримувалися й знищувалися як військовополонені, так і цивільне населення. Ці табори стали інструментом репресій, спрямованих на фізичне знищення значної частини населення та забезпечення примусової праці на користь Третього Райху.

Додатковим чинником знелюднення українських земель стали каральні акції та заходи, здійснювані нацистами під час відступу з території України. Окупанти проводили примусову евакуацію населення, водночас знищуючи ті категорії осіб, які не відповідали їхнім планам переселення на Захід. Серед жертв таких акцій опинилися тяжкохворі, ув'язнені в тюрмах і таборів, а також непрацездатні громадяни. Втрати цивільного населення України за період нацистської окупації були надзвичайно значними¹.

Здійснення нацистської окупаційної політики на захоплених територіях України мало низку характерних рис, серед яких виділялися незнання місцевих умов і менталітету населення, презирливе ставлення окупантів до українців, ігнорування базових потреб місцевого населення та використання насильницьких методів управління. Спроби окупаційної влади організувати роботу промисловості та сільського господарства на територіях, що перебували під їх контролем, зазнавали значних труднощів через брак електроенергії, обладнання, техніки, а також через акти саботажу, що їх здійснювало місцеве населення.

Важливим елементом, який формував атмосферу окупованих територій, були настрої українського населення. Серед різних соціальних груп існували свої сподівання щодо «нової» влади. Зокрема, політики очікували отримати можливість вибороти державну незалежність України, інтелігенція прагнула реалізувати свої творчі ідеї у вільному суспільстві, а селяни сподівалися стати

¹Оцінка демографічних втрат України у період Другої світової війни. Українська Друга світова війна. Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). С. 203–207.

справжніми господарями на власній землі. Пронімецькі настрої були поширені серед тих, хто пережив Голодомор 1932–1933 років або постраждав від радянських репресій під час «Великого терору». Значна кількість таких осіб, відчуваючи глибоке розчарування радянським режимом, зустрічала нацистів як визволителів, сподіваючись на кращі умови життя та можливість помститися радянській владі.

Однак очікування українців не справдилися. Політика окупантів, попри початкові «солодкі» обіцянки, залишилася декларативною і не відповідала інтересам населення. Це швидко призвело до розчарування навіть серед тих, хто спочатку підтримував нацистський режим.

З часом частина населення, зневірившись у політиці окупантів, долучилася до активного спротиву, вступаючи до лав радянського чи національно-визвольного руху Опору. Інша частина обрала пасивний спротив, демонструючи невизнання «нового порядку» та саботуючи його впровадження. Така еволюція настроїв відображала загальне розчарування українців нацистською окупаційною політикою¹.

У період німецької окупації України жертвами каральних акцій стали десятки тисяч мирних жителів, а масштаби руйнувань охопили значну частину населених пунктів.

Особливо великої кількості знищених населених пунктів зазнали регіони, де активно діяли партизанські загони. Ці акції терору проводилися як відповідь на діяльність руху Опору, що створював значні перешкоди для реалізації окупаційної політики. Крім того, під час відступу німецьких військ у 1943–1944 роках значна кількість сіл була зруйнована та спалена. Такі дії були частиною стратегії «випаленої землі», спрямованої на унеможливлення використання територій і ресурсів радянськими військами після звільнення. Ці злочини відображають масштабну трагедію, яка охопила українське село в роки Другої

¹Бакал А. А. Східні каторжани. Друга світова війна і Україна. Актуальні історико-правові проблеми : електронн. зб. матеріалів круглого столу, Київ, 28 квіт. 2015 р. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 87-92

світової війни.

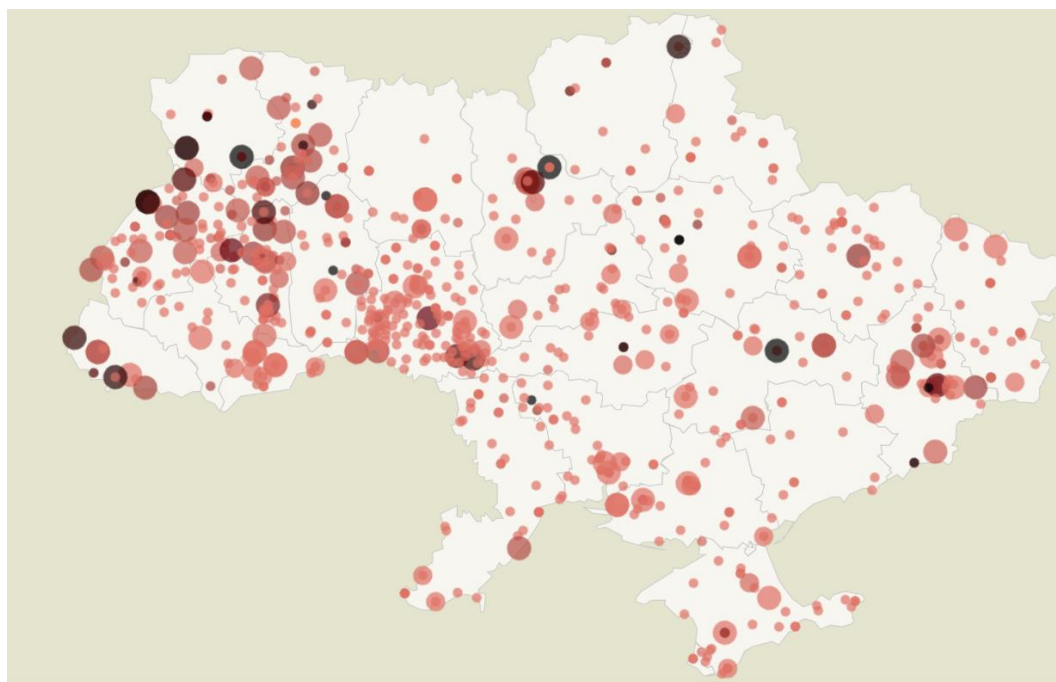


Рис. 1. Графічне відображення кількості в'язнів та загиблих. Зображення ілюструє кількість в'язнів (концентричні кола: від 100 до 10 000 осіб) та загиблих (градація кольору: від 50 до 13 000 осіб) на основі даних з довідника про табори, тюрми та гетто в окупованій Україні (1941–1944)¹.

Згідно з довідником про табори, усі місця примусового утримання, попри відмінності у призначенні та специфіці функціонування, були складовими єдиної репресивної системи, побудованої на принципі безперервного «конвеєра смерті». Особливу жорстокість таборів, розташованих на окупованих східних територіях, визнають як сучасні українські, так і німецькі дослідники. Характерними рисами цих таборів були надзвичайно висока смертність, спричинена голодом, відсутністю медичної допомоги, регулярними тортурами, знущанням над в'язнями та масовими стратами.

Голод став однією з найголовніших причин масової смертності в

¹Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Під ред. Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко, І. М. Лушнікова та ін. Державний комітет архівів України; Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення». К., 2000. 304 с.

українських містах. Відомо про численні випадки голодної смерті у Києві, Дніпропетровську, Вінниці, Запоріжжі та Сумах. Жодне з окупованих міст не було охоплене систематичним постачанням продовольства. Сільське населення часто зазнавало заборон на продаж їжі міським жителям, а міських мешканців не допускали до сіл для пошуку продовольства¹.

Культурна політика нацистської Німеччини щодо окупованих територій не була об'єктом ретельного планування перед початком війни. Її загальні засади ґрунтувалися на «расовій теорії», за винятком питань, пов'язаних із привласненням культурних цінностей, для чого було створено спеціалізований апарат. На виконання вказівок А. Розенберга, а також з метою забезпечення відносного спокою серед населення, військова адміністрація не перешкоджала ініціативам місцевої інтелігенції щодо відновлення культурної діяльності. Це сприяло функціонуванню музеїв, бібліотек і читалень, за умови вилучення з фондів літератури, яку окупанти вважали «більшовицькою».

Масовий характер мало відновлення роботи театрів, театральних гуртків (понад 50), хорових капел, музичних ансамблів, оркестрів та студій. Значний внесок у культурно-громадське життя зробили створені українськими активістами організації, серед яких провідне місце займали товариства «Просвіта». Вони засновували «Будинки культури», мистецькі гуртки, студії, курси, що стало важливим елементом культурного життя регіону. Найбільша за кількістю активістів і масштабом діяльності «Просвіта» діяла у Харкові. Водночас, німецька адміністрація уважно стежила за цими об'єднаннями, остерігаючись їхньої політизації.

Окрему увагу привертало пожвавлення релігійного життя. З пропагандистських міркувань окупаційна влада прагнула продемонструвати відмінність своєї політики від антирелігійної кампанії радянських часів. Військова зона стала ареною активності православних конфесій, зокрема

¹ Дроздова С., Боднар П., Кельм Н. Окупація. Втрати України під час Другої світової, завдані нацистами та комуністами. *Техту*. 20.06.2021. URL : <https://texty.org.ua/projects/103853/pole-bytvy-ukrayina-druha-svitova-vijna/>

автономної та автокефальної церков. Центром відродження автокефальної церкви став Харків.

Політика військових властей у сфері освіти була дещо поміркованішою порівняно з рейхскомісаріатом «Україна». Відновлення мережі навчальних закладів здійснювали міські та районні управи, де працювали національно свідомі фахівці. У навчальному процесі використовувалися елементи дореволюційного досвіду та національного підходу.

Також відбувалися спроби відновлення діяльності наукових установ. У Харкові, наприклад, було ініційовано відкриття філії Академії наук. Однак нацистські військово-господарські структури використали ці ініціативи, перепідпорядкувавши більшість науково-дослідних інститутів та спрямовуючи їх діяльність на господарські потреби¹.

Таким чином, окупаційний режим в Україні адаптувався до місцевих умов та особливостей. Німеччина намагалася використовувати українських націоналістів для підтримки окупаційної влади. Економічна експлуатація України була важливим аспектом німецької стратегії.

3.2. Українське націоналістичне питання

У міжвоєнний період нерозв'язаність українського питання стала одним із ключових чинників загострення міжнародних відносин у Центральній Європі, що сприяло дестабілізації регіону. Особливо це стало помітним наприкінці 1930-х років, коли українське питання, в контексті ревізії Версальської системи договорів, набуло значної актуальності. Це питання активно використовували імперські держави, зокрема Німеччина, які прагнули змінити геополітичну карту Європи, включаючи кордони Чехословаччини.

На першому етапі, наприкінці 1938 – початку 1939 років, Німеччина

¹Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : автореф. дис... канд.. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України ; Київ, 2005. 23 с.

ініціювала актуалізацію українського питання на міжнародній арені. У відповідь на проголошення автономії Закарпаття вона використала це питання як інструмент тиску на Чехословаччину, Угорщину, Польщу та Румунію. Німеччина загрозувала створенням Великої України, що включала українські землі цих держав, з метою послабити їхню політичну позицію. Одночасно це дозволяло Німеччині з'ясувати позиції західних держав і СРСР щодо можливої реалізації плану створення Великої України.

На другому етапі, у березні-квітні 1939 року, Німеччина, визначивши Польщу наступною жертвою агресії, розглядала можливість організації повстання у Східній Галичині як засобу тиску на СРСР. Водночас вона використала українське питання для залякування Радянського Союзу перспективою створення незалежної української держави.

На третьому етапі, з травня по серпень 1939 року, українське питання стало складовою радянсько-німецьких переговорів щодо поділу сфер впливу в Центральній і Східній Європі. Ці переговори завершилися підписанням пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 року. Після нападу Німеччини на Польщу українське питання залишалося важливим елементом у реалізації домовленостей між Третім Рейхом та СРСР, включаючи договір про дружбу та кордон.

На різних етапах українське питання викликало інтерес не лише з боку Німеччини, а й інших держав регіону, зокрема Польщі, Угорщини та Румунії. Угорщина прагнула анексувати Закарпаття, тоді як Польща та Румунія були занепокоєні планами Німеччини щодо створення Великої України за рахунок їхніх територій. Західні держави, зокрема Велика Британія та Франція, розглядали Україну виключно як інструмент перенаправлення агресії Німеччини на Схід, проти Радянського Союзу.

Позиція українських політичних партій Західної України у цей період базувалася на прагненні використати міжнародну ситуацію для розв'язання українського питання. Багато хто сприймав Німеччину, яка виступала проти Версальської системи договорів і декларувала захист прав національних

меншин, як можливого союзника у боротьбі за відновлення державності України. Це пояснює активну участь українських політичних сил, зокрема ОУН, у створенні Карпато-української держави. Однак, після виявлення намірів Німеччини та СРСР розчленувати Польщу, частина українських політичних партій Західної України заявила про готовність стати на захист незалежності польської держави.

Напередодні Другої світової війни Україна залишалася об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики. Попри включення Західної України у жовтні-листопаді 1939 року та Північної Буковини у червні 1940 року до складу радянської України в межах реалізації домовленостей між Німеччиною та СРСР, ці події можна розглядати як закономірний наслідок багатовікової національно-визвольної боротьби українського народу, що реалізувалася, зокрема, в Акті Злуки 22 січня 1919 року¹.

Окупаційна політика нацистської Німеччини на території України мала відверто колоніальний характер. Було запроваджено примусову трудову повинність, а для забезпечення більш ефективної експлуатації сільського господарства збережено колгоспну систему. Масштабне пограбування матеріальних і культурних цінностей супроводжувалося вивезенням до Німеччини продовольства, промислового обладнання, сировини, коштовностей, чорнозему та робочої сили. Загалом на примусові роботи до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн осіб.

Жорстокість окупаційного режиму не змогла забезпечити покори українського населення, а натомість спричинила масовий рух Опору. Із перших днів окупації в Україні розгорнулася антифашистська боротьба, що поділялася на дві основні течії – радянську та націоналістичну. Обидві ставили за мету визволення України від загарбників, однак їхні стратегії мали суттєві відмінності. Радянська течія орієнтувалася на відновлення радянської влади, тоді

¹Свідерська Н. Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 - вересень 1939 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інститут народознавства ; Л., 2001. 20 с.

як націоналістична прагнула створення незалежної української держави.

Осередком радянського руху Опору стали залишки радянських військових підрозділів, які опинилися в тилу ворога. Їхня діяльність була підтримана створенням Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) і Українського штабу партизанського руху (УШПР) у 1942 році. У перші роки війни радянський партизанський рух мав неорганізований характер через брак підготовлених кадрів, озброєння та ресурсів. Наприклад, у з'єднанні С. Ковпака трофейна зброя становила 80% усього озброєння. Попри це, партизани активно здійснювали диверсії, знищували ворога та проводили агітацію серед населення. Найбільшого піднесення партизанський рух досяг на початку 1944 року, охоплюючи Вінницьку, Житомирську, Кам'янець-Подільську, Кіровоградську, Тернопільську та Чернівецьку області.

Націоналістичний рух, очолюваний ОУН, також відіграв важливу роль у боротьбі з окупантами. До початку війни ОУН співпрацювала з Німеччиною, розраховуючи на її підтримку у відновленні української державності. Однак спроба проголошення незалежної України у Львові 30 червня 1941 року була придушена нацистами, а її лідери, зокрема Я. Стецько та С. Бандера, зазнали репресій. У відповідь ОУН створила власні збройні формування, які у жовтні 1942 року об'єдналися в Українську повстанську армію (УПА).

Діяльність УПА охопила не лише західні, але й центральні, східні та південні райони України. Вона вела боротьбу проти німців, їхніх союзників, польських військових формувань, радянських партизанів і згодом – проти Червоної армії. За різними даними, чисельність УПА становила від 30 до 100 тис. осіб¹. Після повернення Червоної армії до Західної України боротьба УПА тривала проти радянської влади аж до середини 1950-х років.

Рух Опору, представлений як радянськими, так і націоналістичними силами, став важливим фактором у боротьбі з окупантами, перетворившись на

¹Архіви окупації. 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. Держ. ком. архівів України. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. (Більше не таємно; Т. I). 877 с.

своєрідний «другий фронт» німецько-радянської війни¹.

Напередодні німецької агресії проти СРСР завершилася підготовка меморандуму Організації українських націоналістів (бандерівців). У цьому документі Україну було визначено як частину Європи, а її стабільний розвиток розглядався як запорука гармонізації ситуації у східноєвропейському регіоні. Автори підкреслювали, що майбутнє України залежатиме від позиції українського народу: чи стане вона складовою «реорганізованої Європи», чи залишиться джерелом небезпек. У меморандумі відчувалася прихована загроза, що навіть за початкового вітання німецьких військ як визволителів ставлення до них зміниться, якщо Німеччина не продемонструє намірів відновити українську державність. Бандерівське керівництво також наголошувало на неможливості тривалого утримання окупованих територій Східної Європи лише за допомогою військової сили.

Меморандум відзначав необхідність створення незалежних українських збройних сил як гаранта українсько-німецького союзу та чинника послаблення радянського впливу в Європі. Україна, на думку авторів, мала зайняти власне місце у європейському економічному просторі, центр якого не повинен бути в Берліні. Наголошувалося, що українське питання не може бути вирішене за прикладом Словаччини чи Хорватії, які фактично були маріонетковими утвореннями без реального суверенітету.

Серйозність намірів обох відламів ОУН підтверджується їхньою діяльністю, зокрема розробкою конституційних документів та підбором кадрів для майбутньої адміністрації. Особливо рішуче діяли бандерівці, які 30 червня 1941 року проголосили Акт відновлення Української держави, що викликало негативну реакцію Німеччини та призвело до арештів провідників організації. Поряд із меморандумами та деклараціями, українські націоналісти після початку війни спрямували до Наддніпрянщини похідні групи, завданням яких було

¹Рєєнт О. П., Лисенко О. С. Українське питання в період Першої і Другої світових воєн : спроба порівняльного аналізу. Історія України : маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 26. С. 21-37

створення місцевих органів самоврядування та міліції на залишених радянськими військами територіях. Більшість членів цих груп була згодом заарештована німецькими спецслужбами.

Українські націоналісти застосовували як політичні, так і збройні методи боротьби. До їхніх формувань належали Поліська Січ Т. Бульби-Боровця, збройні загони ОУН (мельниківців) та Українська повстанська армія (УПА), яка почала формуватися у 1943 році. Ці сили здійснювали боротьбу проти нацистської адміністрації, польських військових формувань, радянських партизанів, а згодом і проти підрозділів Червоної армії та НКВС. Водночас на еміграції діяли політичні центри, зокрема Державний центр УНР на чолі з А. Лівіцьким, який орієнтувався на західні демократії, та гетьманці-державники, що прагнули співпраці з Німеччиною.

Репресії нацистів і радянської влади значно посилили напругу в регіоні. У нацистських концтаборах опинилися не лише радянські патріоти, а й діячі націоналістичного руху, серед яких був О. Ольжич. Радянська влада, вважаючи Українську греко-католицьку церкву опозиційною силою, в березні 1946 року ліквідувала її, підпорядкувавши Московському патріархату. Усі прихильники ідеї незалежної Української держави, включаючи членів ОУН та вояків УПА, були переслідувані, а їхні родини піддавалися депортації¹.

Після розриву співпраці з ОУН(б) у липні 1941 року німецька адміністрація прагнула обмежити вплив цієї організації та унеможливити її активну діяльність за межами колишнього польсько-радянського кордону. Відсутність організованої бази на цих територіях спонукала ОУН(б) та ОУН(м) до формування так званих «похідних груп». Їхньою метою було поширення діяльності організації на східні території, зокрема на терени Генерального губернаторства та Західної України, для розбудови української державності. Однак нацистська влада заборонила ОУН(б) відправляти своїх представників на ці території, що суттєво обмежило

¹Реєнт О. П., Лисенко О. С. Українське питання в період Першої і Другої світових воєн : спроба порівняльного аналізу. Історія України : маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 26. С. 21-37

можливості організації.

З вересня 1941 року німецькі спецслужби розпочали масштабні репресії проти членів ОУН(б). Багато активістів були заарештовані й відправлені до концтаборів, зокрема до Аушвіца (Освенцима), де вони перебували у тривалому ув'язненні. У листопаді 1941 року на території Райхскомісаріату «Україна» було видано наказ поліції безпеки, згідно з яким усіх заарештованих членів ОУН(б) підлягало розстрілу. Ці заходи свідчать про жорстокий характер німецької політики щодо українського націоналістичного руху, який нацисти сприймали як потенційну загрозу своєму контролю над окупованими територіями¹.

Проукраїнські сили в структурі нацистської окупаційної адміністрації, зокрема навколо капітана Ганса Коха в групі армій «Південь» та Альфреда Бізанца в уряді Генерального губернаторства, продовжували підтримувати ОУН (мельниківців). Прибічники Мельника у багатьох випадках обіймали посади в українській поліції та адміністрації, витісняючи представників ОУН(б) з ключових позицій, особливо у Дистрикті «Галичина». Мельниківці мали змогу налагоджувати місцеве управління на новоокупованих територіях, іноді навіть за сприяння Вермахту. Зокрема, в Києві після окупації міста саме представники мельниківської ОУН відігравали центральну роль у міській адміністрації, працюючи над створенням інституційної бази для української державності.

Попри більш обережну тактику порівняно з бандерівцями, діяльність мельниківців з часом почала сприйматися німецькими спецслужбами як загроза окупаційному режиму. У листопаді 1941 року було розпочато арешти членів ОУН(м), а в деяких випадках – і страти. Так, у лютому 1942 року було розстріляно мера Києва Володимира Багазія.

Незважаючи на переслідування з боку нацистської адміністрації, початкова співпраця українських націоналістів із Німеччиною трансформувалася в активну боротьбу проти окупантів лише через рік. У березні 1943 року збройні

¹Гриневич В. Неприборкане різноголосся. Друга світова війна і суспільно-політичний настрій в Україні, 1939–червень 1941 рр. Київ-Дніпропетровськ, 2012. С. 208–301

формування ОУН(б), що з осені 1942 року формувалися на Волині під назвою Українська повстанська армія (УПА), розпочали масштабні бойові дії проти німецьких військ. Одночасно націоналістичні сили об'єднувалися з іншими партизанськими загонами, зокрема прибічників Тараса Боровця («Тарас Бульба»).

У 1943 році підрозділи УПА розпочали акції проти польського населення на Волині, спрямовані на досягнення домінування на цих територіях шляхом «етнічного очищення». За оцінками, було вбито не менше 60 000 поляків, тоді як під час польських контрдій загинуло близько 20 000 українців. У першій половині 1944 року, під тиском наступу Червоної армії та радянських партизанів, між окремими підрозділами УПА та німецькими військами відновилася певна співпраця.

У Генеральному губернаторстві, на відміну від Райхскомісаріату «Україна», переслідування українських націоналістів були менш масштабними. Український центральний комітет, очолюваний Володимиром Кубійовичем, продовжував діяти як офіційне представництво українських інтересів. Кубійович разом із однодумцями намагався змінити негативне ставлення нацистів до ідеї створення української держави. Вагомим чинником у цих зусиллях вважалося формування українських військових частин, що призвело до створення навесні 1943 року дивізії Ваффен СС «Галичина» за підтримки Гімmlера та Гітлера. Дивізія мала підтримку ОУН(м), проте її діяльність не була визнана групою ОУН(б)¹.

Після відмови ОУН(б) виконати вимоги окупаційної влади щодо скасування проголошення відновлення Української держави, з вересня 1941 року нацистський режим розпочав масові репресії проти її прихильників. До жовтня 1941 року на території України та Третього райху було заарештовано близько 1500 осіб. На початку вересня Абвер офіційно припинив співпрацю з ОУН(б). Директива поліції безпеки (СД) від 25 листопада 1941 року передбачала

¹Hunczak T. On the Horns of a Dilemma : The Story of the Ukrainian Division Halychyna. Lanham. 2000. Pp. 329–368

знищення бандерівців «під виглядом грабіжників». До початку 1942 року нацисти ліквідували 15 та ув'язнили у концтаборах 300 провідних функціонерів ОУН(б).

У відповідь, наприкінці 1941 року ОУН(б) почала формувати мережу конспіративних організацій у містах Німеччини, Австрії, Польщі, Чехії та Словаччини, яка до 1943 року була знищена нацистами. Наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 року в с. Сороки поблизу Львова відбулася перша конференція керівного складу ОУН(б). Було оновлено підпільний провід організації, очолюваний М. Лебедем, та прийнято рішення про переведення більшої частини кадрів у підпілля. Було вирішено уникати відкритого конфлікту з німецькою владою, зосереджуючи зусилля на створенні мережі в адміністративних, громадських і культурно-освітніх установах, а також на розгортанні антинімецької та антирадянської пропаганди, підготовці військових кадрів і накопиченні зброї. У цьому контексті були створені Крайові військові штаби в Рівному та Львові та організовано 37 нелегальних військових шкіл.

На східній і південній території України ОУН(б) створила підпільні Київський і Південний крайові проводи, які охоплювали 14 обласних та 30 окружних осередків, загальною чисельністю до 1000 осіб. Діяльність націоналістичного підпілля також поширилася на румунську зону окупації (Трансністрію), де підпільні осередки діяли у Миколаєві, Херсоні, Одесі, Чернівцях. За наявними даними, внаслідок нацистських репресій на окупованих територіях України загинуло 4756 членів ОУН, із них 621 – у Києві.

Особливо складною була ситуація на території так званого Закерзоння (Холмщина, Підляшшя), де ОУН доводилося протистояти не лише нацистам, а й підпільним осередкам Армії Крайової в умовах кривавого конфлікту між українським та польським населенням.

На другій конференції провідників ОУН(б), проведеній у квітні 1942 року, було прийнято більш радикальні рішення. Зберігаючи курс на уникнення відкритого протистояння з окупантами, було передбачено можливість збройної

боротьби за незалежність України у відповідний час, створення «самооборонних груп» за схемою «кущ» (15–45 осіб із трьох сіл) – повітова сотня – курінь (3–4 сотні).

З початком радянського наступу 1944 року діяльність підпільних осередків ОУН(б) активізувалася. Після 1945 року збройне підпілля ОУН(б) злилося з Українською повстанською армією (УПА), продовжуючи боротьбу проти радянської влади, яка супроводжувалася масовою примусовою колективізацією, депортаціями населення та репресіями. Підпілля діяло по всій Західній Україні, спираючись на підготовлені сховища, бази постачання і підтримку місцевого населення¹.

Тільки восени 1944 року, коли українські території вже перебували під контролем Радянського Союзу, німецька влада зробила кроки назустріч українським національним прагненням, ініціювавши створення Українського національного комітету. Однак ця структура мала здебільшого формальний характер і створювалася в умовах неминучої поразки Німеччини у війні, що обмежувало її реальний вплив.

Лише в березні 1945 року, напередодні наступу радянських військ на Берлін, за згодою нацистської адміністрації було сформовано Українську національну армію. До її складу включили дивізію Ваффен СС «Галичина». Цей крок став відображенням відчайдушної спроби німців мобілізувати українські сили у боротьбі проти Червоної армії в умовах краху Третього райху².

Отже, Третій Рейх спочатку не мав чіткої стратегії щодо українських націоналістичних рухів. Націоналісти були використані як інструмент боротьби проти Радянської влади. Німці намагалися роздроблювати українські націоналістичні організації для контролю.

¹Веденєв Д. В. Підпілля націоналістичне в Україні. Інститут історії України НАН України. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Pidpillia_natsionalistychne_v_Ukraini_19201939_19411950

²В упряжке со смертью : воспоминания, рассказы бывших «остарбайтеров» о юности прошедшей в стране Германии далекой. Мариуполь, 1995. 152 с.

3.3. Використання трудового та економічного потенціалу України в інтересах Третього Рейху

Окупаційна адміністрація докладала значних зусиль для впровадження трудової повинності на захоплених територіях України. Ця політика реалізовувалася через систему бірж праці, яка не була пов'язана з організацією вільного найму, а натомість забезпечувала примусову реєстрацію та використання робочої сили. Методи примусу включали застосування штрафів, ув'язнень, конфіскацій майна, тілесних покарань і навіть фізичного знищення громадян, яких оголошували «саботажниками». Масове вивезення сотень тисяч українців на примусові роботи до Німеччини координувалося «Імперським бюро з використання робочої сили» під керівництвом обергрупенфюрера СС Фріца Заукеля, у співпраці з місцевими відділами праці. Залучалися також методи організації «полювання на людей».

Економічна експлуатація України носила колоніальний характер. Окупанти запровадили хижацьку фінансово-податкову політику, сприяли діяльності військово-економічних органів і товариств, підпорядкованих «Східному штабу економічного керівництва». Їхні дії спрямовувалися на вилучення матеріальних ресурсів і максимальне виснаження економічного потенціалу України. Водночас підрозділи «Оперативного штабу Розенберга», «батальйон Ріббентропа», «трофейні комісії» та румунські збройні формування займалися систематичним розкраданням і знищенням культурних цінностей українського народу та світової спадщини. Це супроводжувалося руйнуванням системи освіти, інтенсивною ідеологічною обробкою населення та створенням атмосфери морального, політичного й духовного пригнічення.

Жорстке ставлення до українців було закріплене в численних наказах, директивах та інструкціях.

Фашистський окупаційний режим, встановлений в Україні, характеризувався як злочинна військово-поліцейська та адміністративно-

господарська система. Його метою була колонізація та анексія окупованих областей, ліквідація національної державності, масова депортація населення, проведення політики терору і геноциду, економічне пограбування та знищення національної культури. Ці заходи стали складовою частиною загальної політики Третього рейху, спрямованої на повне підкорення українських територій¹.

Напередодні Другої світової війни нацистська Німеччина не розробила єдиної концепції використання трудових ресурсів окупованих територій. З одного боку, планувалися широкомасштабні заходи економічної експлуатації, з іншого – реалізовувалися ідеї расової теорії, які передбачали винищення населення окупованих земель відповідно до плану «Ост», що мав на меті звільнення цих територій для арійської раси. Однак перехід війни до позиційної фази змусив окупаційну владу вдатися до масового вивезення робочої сили до Німеччини, що згодом стало ключовим елементом їхньої політики.

Герман Герінг, рейхсміністр авіації, окреслював підхід до використання оstarбайтерів таким чином: «Кваліфіковані німецькі робітники повинні займатися виробництвом озброєнь; робота з лопатою чи камінням – завдання для росіян» (всіх вихідців із радянських територій на заході часто називали «росіянами»). У директиві від 7 листопада 1941 року було визначено правовий статус цивільних працівників з окупованих територій СРСР, який практично не відрізнявся від статусу військовополонених: «Використання росіян – так, але за умов максимальної експлуатації, найгіршого харчування і ставлення. За незначні порушення – смертна кара».

На початку 1942 року розпочалася активна кампанія вербування робочої сили в східних окупованих областях, з особливим акцентом на промислові центри. Спершу поїздки на роботу до Німеччини презентувалися як можливість для винагороди, проте швидко кампанія перейшла до примусової мобілізації працездатного населення. Наприкінці окупації під виглядом евакуації

¹Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.). Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 90-101

здійснювалася депортація, переважно чоловіків. У цих процесах активно брали участь органи місцевої адміністрації, поліції та вербувальні комісії. До осені 1942 року на території України діяло 110 вербувальних комісій, відповідальних за набір робочої сили.

Механізм депортації виглядав таким чином: районна окупаційна адміністрація визначала необхідну кількість робітників, яку мала надати кожна громада. Місцеві керівники, такі як старости, коменданти, начальники поліції та писарі, визначали конкретних осіб. Поліція забезпечувала примусове зібрання та доставку людей до залізничних станцій, звідки їх ешелонами відправляли до Третього рейху. Ці заходи торкнулися майже кожної родини в Україні та стали однією з наймасовіших форм примусової мобілізації населення.

Супротив жителів України мобілізаційним заходам створював значні труднощі в реалізації планів окупаційної влади. Спочатку, у 1942 році, населення змушували погоджуватися на виїзд через адміністративний і економічний тиск, зокрема загрозу голоду. Проте вже в 1943 році набір робітників здійснювався виключно із застосуванням фізичного примусу. У результаті, депортація до Третього рейху стала проявом подвійного тиску – з боку окупаційної влади та соціального середовища.

Колишні оstarбайтери зазвичай описували свій від'їзд до Німеччини як драматичну подію, в якій вони постали жертвами обставин, бездіяльності або дій окремих осіб (старост, поліцаїв, сусідів чи навіть родичів). Такий підхід до мобілізації населення демонструє не лише жорстокість нацистської політики, а й її масштабний вплив на всі аспекти суспільного життя в окупованій Україні¹.

Для інтенсифікації експлуатації природних і аграрних ресурсів України під час нацистської окупації була створена розгалужена система заготівельних установ, спрямована на систематичне вилучення сільськогосподарської продукції. Найбільшою структурою стало «Центральне торговельне товариство

¹Бакал А. А. Східні каторжани. Друга світова війна і Україна. Актуальні історико-правові проблеми : електронн. зб. матеріалів круглого столу, Київ, 28 квіт. 2015 р. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 87-92

Сходу», до складу якого входило 30 комерційних відділів та близько 200 місцевих філій. Це товариство займалося обліком, вилученням і переробкою сільськогосподарської продукції, активно співпрацюючи з 250 німецькими компаніями. У 1942 році окупаційна адміністрація створила низку акціонерних товариств, таких як «Збіжжевий центр України», «Центр закупівлі й збуту України», «Центр напоїв України», «Цукровий центр України», які забезпечували контроль і централізоване управління вилученням продукції.

У сільській місцевості на базі колгоспів, які не були ліквідовані, створювалися так звані громадські збори, загальні збори та державні маєтки. Їх основним завданням був жорсткий контроль за примусовою працею селян-колгоспників. Система оплати базувалася на кількості відпрацьованих «трудоднів», однак селяни обкладалися значними податками та поборами, зокрема подушними податками та натуральними контингентами. Наприклад, селянин, незалежно від наявності худоби, мав здати від 600 до 700 літрів молока або сплатити відповідний податок. Окрім цього, окупаційна влада систематично вдавалася до відкритих грабунків і мародерства із застосуванням збройної сили.

Окупаційна влада також прагнула відновити промисловий потенціал України для забезпечення потреб німецької військової економіки. У відповідності до розпорядження А. Розенберга від 5 серпня 1941 року, була запроваджена трудова повинність, що передбачала обов'язкову реєстрацію населення на біржах праці. За неявку громадян жорстоко карали: їх могли ув'язнити, депортувати до трудових таборів або стратити. Хоча трудящим формально виплачували зарплату і видавали продуктові пайки, їх постачання здійснювалося за залишковим принципом.

Україна також слугувала джерелом сировини для німецької військової промисловості. На нараді нацистського керівництва 13 жовтня 1941 року Гітлер наголошував на важливості українських ресурсів, таких як залізо, нікель, вугілля, манган і молібден. У березні 1942 року в «Офіційній нотатці для фюрера» А. Розенберг підкреслював стратегічну значущість видобутку корисних копалин в

Україні, а також ідею створення в певних регіонах німецьких колоній. У цій політиці відкидалася будь-яка перспектива інтелектуального розвитку місцевого населення, яке розглядалося виключно як робоча сила.

Загалом окупаційна політика на території України мала чіткий колоніальний характер, спрямований на максимальне виснаження її людських і природних ресурсів у інтересах нацистської Німеччини¹.

Умови перебування українців у Третньому райху визначалися суперечністю між гострою потребою Німеччини у трудових ресурсах і ідеологічними стереотипами нацистського керівництва. З одного боку, сучасні німецькі історики визнають вирішальне значення використання іноземної робочої сили для функціонування економіки Третього райху в роки війни. Мільйони рабів стали також інструментом пропаганди успішності націонал-соціалістичної політики. З іншого боку, остарбайтери зазнавали дискримінаційних обмежень у соціальних і політичних правах, а також жорстокої експлуатації на німецьких підприємствах.

Попри певні зміни у законодавстві щодо «східних робітників», обумовлені економічними та політичними чинниками, остарбайтери залишалися найбільш пригнобленою та безправною категорією іноземної робочої сили в Третньому райху. Вони працювали у найгірших умовах, отримували мінімальні норми харчування та виконували важку фізичну працю. Серед цієї групи переважали жінки (понад 50%) та неповнолітні, що додатково свідчить про жорстокість політики примусової мобілізації населення².

Залучення німецьких корпорацій до експлуатації ресурсів східних областей значно збагатило досвід організації воєнно-економічної політики Третього рейху, особливо у сфері створення державно-монополістичних об'єднань мілітаристичного характеру. Ще до нападу на Радянський Союз, 21 січня 1941 року, для управління радянськими нафтовими родовищами було створено

¹Гусев В. Нюрнберзький процес : «життєвий простір» для Третього рейху. За рахунок України. Екскурс в історію. З позицій сьогодення. Віче. 2016. № 15. URL : <https://veche.kiev.ua/journal/5285/>

²Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини : вербування, примусова праця, репатріація (1942 - 1953). К. : Інститут історії України, 2009. 284 с.

акціонерне товариство «Континенталь ойл». До його засновників увійшли німецьке нафтове акціонерне товариство, компанія «Ельверат», акціонерне товариство «Пройссаг» (гірничо-металургійна промисловість), концерн «І. Г. Фарбен», об'єднання «Бензол» (кам'яновугільна промисловість), об'єднання «Брабаг» (буровугільна промисловість), а також фінансові установи, такі як Дрезденський банк, Імперський кредитний банк, Берлінське торгове товариство та Німецький банк.

До наглядової ради товариства, окрім представників засновників, увійшли високопосадовці, зокрема два статс-секретаря, два міністри, представники командування військово-повітряних сил, сухопутних військ та ВМФ. Головою наглядової ради було призначено імперського міністра економіки та президента Рейхсбанку Вальтера Функа. Хоча товариство діяло у межах приватної економіки, його діяльність була підпорядкована загальній військовій стратегії Німеччини.

Зі здобуттям контролю над радянськими територіями німецьке керівництво планувало створення розгалуженої територіально-галузевої економічної структури для систематичної експлуатації природних ресурсів України та інших регіонів СРСР. У 1941 році для управління металургійними підприємствами України було залучено представників провідних німецьких концернів, таких як концерн Круппа, «Рейхсверке Герман Геринг», акціонерні товариства «Хеш» і «Гуте-Хофнунгс», а також компанію «Максхютте». Очолив цю діяльність радник міністерства Бурандт.

На основі наказу Германа Герінга від 27 липня 1941 року були створені спеціальні монопольні товариства за продуктово-галузевим принципом, які відповідали за організацію управління промисловістю та сільським господарством на окупованих територіях. Для координації вивезення сировини розпорядженням Герінга від 6 вересня 1941 року було призначено генерального інспектора з конфіскації і використання сировини в східних областях, який керував діяльністю експертного штабу.

Результати цієї діяльності виявилися руйнівними. За даними Надзвичайної державної комісії, збитки, завдані народному господарству СРСР, міському та сільському населенню, становили 679 млрд рублів у цінах 1941 року. Найбільша частка цих втрат припала на Українську РСР, де сума збитків досягла 285 млрд рублів. Ці цифри свідчать про масштаб експлуатації та руйнувань, завданих економіці України під час нацистської окупації¹.

Економічна політика нацистської Німеччини на окупованих територіях України базувалася на ідеологічно обґрунтованих засадах деіндустріалізації, масового вивезення сировини та продовольства, а також задоволення військових потреб виключно за рахунок експлуатації захоплених ресурсів. Ці заходи впливали з переконання нацистського керівництва у швидкому завершенні війни на користь Третього райху. Колоніальні методи експлуатації, на думку окупантів, мали забезпечити значні прибутки державі у стислі терміни та задовольнити зростаючі військові потреби.

Економічна експансія нацистів в Україні здійснювалася шляхом тісної взаємодії державних структур і монополій приватного сектору. Так звані «Східні компанії» та монопольні товариства, які отримали ексклюзивний статус в окремих галузях, керувалися як державними органами, так і приватними корпораціями. Підприємства, що діяли під «опікунським управлінням», фактично контролювалися німецькими фірмами та консорціумами за державного нагляду.

«Приватизація» промислових і торговельних підприємств, якої прагнули німецькі промисловці, залишалася неактуальною через військові потреби. Натомість важливим елементом економічної експлуатації стали банки, які забезпечували фінансовий контроль окупаційної адміністрації. Через банківську систему здійснювалося вилучення банківських цінностей, блокування платіжних засобів і безконтрольний випуск паперових грошей для так званих «закупівель».

¹Матвеев С. П. Злочинна економічна політика нацистської Німеччини на окупованій території України під час Другої світової війни. Економічна теорія та історія економічної думки. 2017. Випуск № 10. С. 14-18

Ці дії фактично призводили до прихованого пограбування населення та збагачення нацистських еліт.

Економічна політика нацистів зазнавала еволюції, що залежала від змін військово-політичної ситуації. На початковому етапі окупації головною метою було вилучення сировини, однак із початку 1942 року пріоритети змістилися до відновлення важкої та машинобудівної промисловості. Цей період, який умовно можна назвати «господарським лібералізмом» для німців та їхніх союзників, характеризувався зростанням кількості філій промислових, торговельних і кредитних підприємств на окупованій території. До експлуатації ресурсів України були допущені середній і малий німецький капітал, а також підприємці країн-сателітів.

Однак економічна політика окупантів стикалася з численними труднощами, серед яких були нестача сировини, обладнання, кваліфікованої робочої сили, а також активний саботаж з боку місцевого населення. Додаткові проблеми виникали через суперечності між підходами до економічної експлуатації, що їх представляли А. Розенберг і Е. Кох. В результаті домінувала позиція «ровенського напрямку», підтримувана А. Гітлером, яка передбачала планомірне включення України у систему германізації з одночасною хижацькою експлуатацією її ресурсів. Це призводило до руйнування економічного потенціалу регіону.

Попри зазначені труднощі, нацистське керівництво визнавало значний внесок України у воєнно-промислову систему Третього райху, що підтверджує важливість її ролі у забезпеченні військових потреб Німеччини¹.

Загалом, Україна стала важливим джерелом трудового ресурсу та матеріальних надбань для Німеччини. Експлуатація української промисловості та сільськогосподарської продукції була ключовим аспектом. Ці дії призвели до

¹ Струве К. Німецький Рейх та спроби українського державобудівництва під час Другої світової війни. *Історичний портал «Україна і Німеччина у ХХ столітті»*. URL : <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/das-deutsche-reich-und-versuche-der-ukrainischen-staatsgruendung-1938-1941/>

значного скорочення економіки України та втрати людських ресурсів.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у результаті дослідження було виконано поставлені завдання, а саме:

Розглянуто історіографію та джерельну базу дослідження. Історіографічний огляд показав, що проблема ролі України в політичних планах Німеччини (1941–1944 рр.) досліджувалась у різні періоди з акцентом на ідеологічні аспекти. Радянська історіографія переважно характеризувалась однобічним викладом подій через призму партійної доктрини, зосереджуючись на злочинах нацистського режиму. Сучасна українська та західна історіографія значно розширили спектр досліджень, інтегруючи нові підходи, архівні матеріали та методології. Історики акцентують увагу на колонізаційних планах Німеччини, ідеології «життєвого простору» та їх реалізації на території України.

Джерельна база дослідження виявилась достатньо різноманітною та багатою. Вона включає архівні документи з українських, німецьких та міжнародних фондів, що містять постанови, листування, плани та статистичні дані окупаційної адміністрації. Свідчення очевидців, мемуари, періодичні видання того часу та сучасні наукові дослідження доповнюють архівні матеріали, забезпечуючи можливість реконструювати події з різних точок зору. Особливе значення мають документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, які розкривають адміністративні, економічні та репресивні аспекти окупаційного режиму.

Методологічні підходи, застосовані у дослідженні, забезпечують системний аналіз ролі України у політичних планах Німеччини. Конкретно-історичний та логічний методи дозволяють детально розглянути ключові події та їхній вплив на українське суспільство, тоді як порівняльно-історичний метод розкриває унікальність українського випадку у загальноєвропейському контексті. Інтеграція міждисциплінарних підходів (економічного, політичного, соціокультурного) забезпечує цілісне бачення проблематики. Використання

ретроспективного аналізу допомагає зрозуміти вплив минулих політичних рішень на подальші події.

Охарактеризовано місце України в стратегічних планах Німеччини: розвиток доктрини. На початку ХХ століття стратегічний інтерес Німеччини до України визначався геополітичними та економічними чинниками. Німеччина розглядала український національний рух як інструмент для ослаблення Російської імперії. Формування політики щодо України базувалося на ідеях пангерманізму, підтримки національних рухів у Східній Європі та прагматичному підході до використання ресурсного потенціалу регіону. Незважаючи на значний інтерес, конкретна стратегія залишалася незгодженою, що стало очевидним у період Першої світової війни. Німеччина підтримала створення залежної Української Народної Республіки, використовуючи її для реалізації власних військових і економічних цілей.

Відносини між Німеччиною та Австро-Угорщиною в контексті вирішення «українського питання» були неоднозначними. Обидві держави переслідували власні геополітичні амбіції, але погоджувалися на використання України як буферної зони між Центральними державами та Росією. Австро-Угорщина розглядала українські землі через призму своїх інтересів на Балканах, прагнучи зменшити вплив Росії в регіоні. Натомість Німеччина використовувала Україну для забезпечення продовольчої бази та зміцнення своїх позицій у Східній Європі. Однак, нездатність українського уряду виконати економічні зобов'язання перед союзниками, зокрема постачання продовольства, призвела до зміни політичного керівництва в Україні та поглиблення залежності від Німеччини та Австро-Угорщини.

Нацистська Німеччина, під впливом ідеології «життєвого простору» (Lebensraum), розглядала Україну як ключову територію для аграрної експансії та економічної експлуатації. У планах Гітлера Україна мала стати джерелом продовольства та сировини для Третього Райху. Ці ідеї закріплювалися в програмних документах нацизму, таких як «Майн Кампф», і знайшли своє

відображення у стратегії військових дій на Сході. Нацистська концепція передбачала колонізацію українських земель, винищення значної частини місцевого населення та експлуатацію природних і людських ресурсів.

Генеральний план «Ост» був основним інструментом реалізації нацистської експансії на східні території, зокрема на Україну. План передбачав масові депортації, знищення місцевого населення, колонізацію територій та повне підпорядкування їх Німеччині. Україна мала стати базовим регіоном для забезпечення продовольчих і ресурсних потреб Третього Райху. Цей план став прикладом агресивної експансії, що супроводжувалася масштабними злочинами проти людства, етнічними чистками та руйнуванням соціально-економічної структури регіону.

Розкрито особливості реалізації німецьких планів та їх наслідки для України. Аналіз окупаційної політики Німеччини на території України демонструє її колоніальний характер, спрямований на максимальне виснаження ресурсів регіону та підкорення населення. Райхскомісаріат «Україна» і дистрикт «Галичина» були організовані за принципами, що передбачали жорстку адміністративну та економічну експлуатацію. У райхскомісаріаті «Україна» реалізовувалися політика терору, примусового працевлаштування та масових репресій, тоді як у дистрикті «Галичина» під контролем Українського центрального комітету функціонували окремі соціально-культурні ініціативи, які мали обмежений вплив. Незважаючи на різні форми окупації, місцеве населення зазнало жорстких репресій і дискримінації, що призвело до значних втрат серед цивільного населення.

Нацистська Німеччина використовувала українське націоналістичне питання як політичний інструмент, але чіткої стратегії щодо підтримки незалежності України не мала. Націоналістичні організації, зокрема ОУН (мельниківці та бандерівці), намагалися використати німецьку підтримку для реалізації своїх державотворчих планів, проте їхні спроби зустріли репресії з боку окупаційної адміністрації. Формування УПА стало відповіддю на ці

репресії, а також ключовим елементом боротьби за незалежність України. Активізація націоналістичного руху, включаючи створення збройних формувань і організацію підпілля, продемонструвала прагнення українців до самостійності, попри перешкоди з боку як нацистської, так і радянської влади.

Економічна політика Німеччини на окупованих територіях України мала колоніальний характер, що передбачав масштабну експлуатацію природних і людських ресурсів. Примусова трудова мобілізація охопила значну частину працездатного населення України, включаючи жінок і дітей. Мільйони українців були депортовані до Німеччини для виконання важких фізичних робіт у жахливих умовах. Економічна експлуатація супроводжувалася систематичним вилученням сільськогосподарської продукції, промислового обладнання та культурних цінностей, що завдало значної шкоди українській економіці. Попри ці заходи, окупаційна політика стикалася з опором місцевого населення, що перешкоджало реалізації повномасштабних планів нацистів.

Окупаційна політика Німеччини мала катастрофічні наслідки для України, включаючи масові людські втрати, руйнування економічного потенціалу та деіндустріалізацію регіону. Жорстокість режиму, репресивні заходи, голод і геноцид суттєво вплинули на демографічну ситуацію, спричинивши гуманітарну катастрофу. Примусова мобілізація, руйнування промисловості та сільського господарства стали ключовими елементами цієї політики. Попри спроби нацистів використати ресурси України, їхня окупаційна стратегія виявилася неефективною через організований спротив місцевого населення та активізацію національно-визвольного руху.

Отже, проблема вивчення політичних планів Німеччини щодо України у 1941–1944 роках є складною і багатогранною. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, присвячених цій тематиці, окремі аспекти все ще залишаються недостатньо розкритими. Це зумовлює необхідність подальшого поглибленого аналізу та перспективного підходу до вивчення цих питань. Важливим завданням істориків є комплексне опрацювання джерел, зокрема із

залученням матеріалів закордонних архівів, що дозволить забезпечити більш повне і об'єктивне висвітлення теми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архіви окупації. 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. Держ. ком. архівів України. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. (Більше не таємно; Т. I). 877 с.
2. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Під ред. Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко, І. М. Лушнікова та ін. Державний комітет архівів України; Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення». К., 2000. 304 с.
3. Іваненко А. Огляд радянських історіографічних досліджень нацистського окупаційного режиму на території України (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 3 (25). Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститут історії України НАН України. К., 2019. С. 5-20
4. Оцінка демографічних втрат України у період Другої світової війни. Українська Друга світова війна. *Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ)*. С. 203–207.
5. Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами. Дослідження Воробйова. *ЦДАВО України*. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 239. Арк. 18, 19
6. Ф. 701. Оп. 5. Єврейська релігійна громада. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. URL : https://old.archives.gov.ua/Publicat/Okupatsionnye_funds/cdial.php
7. ЦДАГО України 6 фондів. Архіви окупації : 1941–1944. Анотований реєстр фондів державних архівів України. URL : https://old.archives.gov.ua/Publicat/Okupatsionnye_funds/cdago.php
8. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 332. «Вандалізм німецько-фашистських загарбників на Україні в 1941–1944 рр. (Матеріали і документи)».

Арк. 1

9. ЦДАВО України. Архіви окупації : 1941–1944
Анотований реєстр фондів державних архівів України. 48 фондів. URL :
https://old.archives.gov.ua/Publicat/Okupatsionnye_funds/cdavo_01.php

10. Чорнолісся пам'ятає : спогади ветеранів Велик. Вітчизнян. Війни про
часи окупації Знам'ян. р-ну Кіровогр. обл. / упоряд. О. А. Рябошапка.
Дніпропетровськ : Січ, 1992. 140 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамський В., Андресюк Б., Бистрицький Є. Українська державність у ХХ столітті. (Історико-політологічний аналіз). Київ : Політична думка, 1996. URL : <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
2. Андрусишин Б. І. Україна в роки Першої світової війни. *Перша світова війна і слов'янські народи : Мат. міжнар. наук. конф., 14-15 травня 1998 р.* К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. С. 17-23
3. Бакал А. А. Східні каторжани. Друга світова війна і Україна. *Актуальні історико-правові проблеми : електронн. зб. матеріалів круглого столу, Київ, 28 квіт. 2015 р.* К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 87-92
4. Барановська Н. М., Барановська З. В. Німецько-австрійський військовий чинник у міжнародних відносинах української влади у 1918 р. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2011. № 693. С. 96–101
5. Беркгоф К. Жнива розпачу : Життя і смерть в Україні під нацистською владою. К. : Критика, 2011. 455 с.
6. Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблеми українсько-польських взаємин. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні : українсько-

польські взаємини. Львів, 2005. С. 68–119

7. Веденєєв Д. В. Підпілля націоналістичне в Україні. *Інститут історії України НАН України*. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Pidpillia_natsionalistychne_v_Ukraini_19201939_19411950

8. Ветров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні. *Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст. Історичні нариси в 2-х книгах*. Київ, 2011. Кн. 1. С. 446–474

9. Війна і долі. 1939-1945 : неписана історія. Сімейні спогади про Другу Світову. 06.05.2012. URL : https://texty.org.ua/articles/36140/Vijna_i_doli_19391945_NePYSANA_ISTORIJa_Simejni-36140/

10. Вознюк Ю. Україна в геостратегічних планах Гітлеровського Райху. *Воєнна історія*. 2003. № 5-6. URL : http://warhistory.ukrlife.org/5_6_03_5.htm

11. В упряжке со смертью : воспоминания, рассказы бывших «остарбайтеров» о юности прошедшей в стране Германии далекой. Мариуполь, 1995. 152 с.

12. Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 448 с.

13. Гольцов А. Імперська геополітика Німеччини щодо України під час Першої світової війни. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. № 24(9). С. 77-81

14. Городній П. Г. УРСР у роки Великої Вітчизняної війни : монографія. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 249. Арк. 1, 5, 26

15. Гриневич В. Неприборкане різноголосся. Друга світова війна і суспільно-політичний настрій в Україні, 1939–червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 208–301

16. Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX- XX ст. К., 1996. С. 228

17. Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941–1943) : роман-хроніка. Нью-Йорк : «Слово», 1956. 458 с.

18. Гусев В. Нюрнберзький процес : «життєвий простір» для Третього рейху. За рахунок України. Екскурс в історію. З позицій сьогодення. *Віче*. 2016. № 15. URL : <https://veche.kiev.ua/journal/5285/>
19. Дергачов О. Українська державність у ХХ столітті : Історико-політологічний аналіз. Київ : Політична думка, 1996. 440 с.
20. Дроздова Є., Боднар П., Кельм Н. Окупація. Втрати України під час Другої світової, завдані нацистами та комуністами. *Texty*. 20.06.2021. URL : <https://texty.org.ua/projects/103853/pole-bytvy-ukrayina-druha-svitova-vijna/>
21. Дубина К. Варвари двадцятого віку. Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. 16 с.
22. Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике. 1941–1944 / Ин-т евр. исследований, Укр. мемор. фонд Холокоста «Дробицкий Яр» ; ред. Ю. М. Ляховицкий. Х., 1995. 291 с.
23. Євстафєва Т. Знищення мирного населення у роки німецької окупації Києва. Київ і кияни. 2005. Вип. 5. С. 45.
24. Заболотна Т. Українці під час німецької окупації: Райхскомісаріат Україна і Генерал-губернаторство. *Історичний портал «Україна і Німеччина у 20-му столітті»*. URL : <http://surl.li/plqzkl>
25. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / Під ред. В.А. Смолія, С. В. Кульчицького та ін. Т. 2. Київ, 2009, 298.
26. Історія Української РСР. Т. 2. К. : Вид-во АН УРСР, 1956. С. 494–498.
27. Історія Української РСР. Т. 7 : Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Під ред. В.І. Клокова, М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. К. : Наукова думка, 1977. 536 с.
28. Каменецький. І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза. *Український історик*. 1968. Вип. 1-4. С.14-15
29. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 5
30. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. С. 14.

31. Кудряченко А. Геополітичні концепції перебудови Європи та виникнення Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. *Україна крізь віки*. К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 720-743
32. Кудряченко А. І. *Карпатська Україна у планах гітлерівської Німеччини*. *International Historical Journal RUSIN*. 2019. № 57. С. 271-293
33. Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Львів : Каменярь, 1993. 431 с.
34. Кураєв О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). Київ, 2008. 90 с.
35. Кучер В. Німецька модель України в контексті підготовки до війни проти СРСР. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 32. С. 289-310
36. Левітас Ф. Л. Україна в планах нацистської Німеччини. *Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть : тези Міжнародної науково-практичної конференції, 19 берез. 2015 р.* Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2015. С. 151-155
37. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941 – 1944 рр. : дис... канд.. іст. наук : 07.00.01 / Національний педагогічний університет. Київ, 2015. 262 с.
38. Лисенко О. Є., Перехрест О. Г. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни. *Архіви України*. 2015. № 3. С. 17.
39. Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 69
40. Лозинський А. Ф. Україна в геополітичних планах Німеччини та Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни. *Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 18. С. 1-15
41. Лукаш И. М. *Навеки в памяти народной : воспоминания, докум. повести, очерки*. Дніпропетровськ : Січ. 1995. 541 с.

42. Луцький М. І. Право і система законодавства Західно-Української Народної Республіки. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. 412 с.
43. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. / пер. с нем. А. А. Свечина. Москва : Вече, 2014. 704 с.
44. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни. Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. К. : Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 83-142
45. Матвеев С. П. Злочинна економічна політика нацистської Німеччини на окупованій території України під час Другої світової війни. *Економічна теорія та історія економічної думки*. 2017. Випуск № 10. С. 14-18
46. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : автореф. дис... канд.. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України ; Київ, 2005. 23 с.
47. Ніколаєць Ю. О. Німецьке населення України у роки Другої світової війни : сучасний науковий дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 3-4. С. 214-237
48. Окупаційний режим в Криму. 1941–1944 : за матеріалами преси окупаційних властей / Центр. держархів Криму ; упоряд. В. М. Гуркович ; пер. з рос. Сімферополь : Таврія, 1996. 120 с.
49. Орнст А. А. Роль німецьких діячів – Розенберга, Коха та Гітлера в створенні плану ОСТ. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 3(21). С. 1155-1168
50. Пастушенко Т. В. Ост. Енциклопедія Сучасної України. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL : <https://esu.com.ua/article-77014>
51. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини : вербування, примусова праця, репатріація (1942 - 1953). К. : Інститут історії України, 2009. 284 с.

52. Патер І. Українське питання в антантському і австро-німецькому вимірах (серпень 1914–лютий 1917 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019–2021. Спецвипуск*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. 540 с.
53. Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні (1941–1944). К. : Наукова думка, 1985. 172 с.
54. Пиріг Р. Я. Відносини України і Центральних держав : нетипова окупація 1918 року. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2018. 358 с.
55. Політична історія України ХХ ст. : У 6 т. / Під ред. Ю. А. Левенець, Л. П. Нагорної, М. М. Кармазіної. К. : Генеза. 2002. 424 с.
56. Поль Д. Німецька окупація України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни. *Historians*. 19.06.2015. URL : <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>
57. Понипаляк О. Політика нацистської Німеччини в окупованому Криму (1941–1944). *Економічні, соціальні та політичні проблеми України : історичний вимір*. Київ, 2015. № 19. С. 123-135.
58. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.). *Мат. засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2. 260 с.
59. Реєнт О. П., Лисенко О. Є. Українське питання в період Першої і Другої світових воєн : спроба порівняльного аналізу. *Історія України : маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 26. С. 21-37
60. Рекотов П. Адміністративні та каральні органи зони військового правління в Україні під час фашистської окупації (1941 -1944 рр.). С. 31-37
61. Рекотов П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (1941 -1944 рр.) (Історико-правовий аспект) : автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1997. 19 с.
62. Рекотов П. Органи управління в Україні під час фашистської окупації. *Український історичний журнал*. 1997. С. 121-126
63. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90-101

64. Рубльов О. С., Юркова О. В. Інститут історії України НАН України : віхи історії (1936– 2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 25
65. Руккас А. О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень – жовтень 1939 року) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київ. держ. ун-т ім. Т.Шевченка ; К., 1998. 18 с.
66. Свідерська Н. Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 - вересень 1939 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інститут народознавства ; Л., 2001. 20 с.
67. Семотюк О. Українське питання у роки Першої світової війни : виникнення та розвиток. *Українські варіанти*. 1997. № 1. С. 21-27.
68. Середюк В. Реалізація «українського питання» у правовій доктрині Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 183-189
69. Сідак В. С. Діяльність спецслужб Німеччини та Австро-Угорщини на Україні. *Український історичний журнал*. 1997. № 6. С. 45-58
70. Скоробогатов А. В. Проблема німецько-фашистської окупації України 1941-1944 рр. у західній історіографії. *Історія України : маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 26. С. 54-67
71. Скоробогатов А. В. Харківське міське самоуправління в 1941 -1943 роки. Х. : Прапор, 2004. 368 с.
72. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії. Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. : Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Львів, 1996. Т. 1. С. 6.
73. Слободянюк М. Україна у геополітиці великих держав під час Першої світової війни 1914-1918 років. *Українознавство*. 2019. № 2. С. 98–108
74. Спогади очевидців про пережите в часи нацистської окупації Харківщини (до 76-ї річниці з дня Перемоги над нацизмом у Другій Світовій війні). *ДАХО*. 06.05.2021. URL : http://archives.kh.gov.ua/?page_id=21820
75. Старостенко А. Окупаційний режим в Україні та діяльність Української повстанської армії. URL : <https://repo.knmu.edu.ua/items/6dd8a83f->

15a8-4568-8be8-c1002579f5c1

76. Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2015. 592 с.

77. Струве К. Німецький Рейх та спроби українського державобудівництва під час Другої світової війни. *Історичний портал «Україна і Німеччина у ХХ столітті»*. URL : <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/das-deutsche-reich-und-versuche-der-ukrainischen-staatsgruendung-1938-1941/>

78. Тарнавський І. С. Українські землі в стратегічних планах Третього рейху. *Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ – ХХІ століть. Тези Міжнародної науково-практичної конференції, 19 берез. 2015 р.* К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 87 – 93

79. Хом'як О. Сам розвіював ілюзії щодо незалежної України. *Високий замок*. 17.04.2014. URL : <https://wz.lviv.ua/far-and-near/126658-sam-rozviiuvav-iliuzii-shchodo-nezalezhnoi-ukrainy>

80. Чернега П. М., Кучер В. І., Байраківський А. І. До причин розв'язання Першої світової війни. *Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнар. наук. конф., 14-15 травня 1998 р.* К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. С. 4-7

81. Ярославська гімназія. 1940–1944 рр. : Книга Пам'яті з нагоди 50-річчя останньої матури / упоряд. І. Гнаткевич. Львів : Редкол. Книги Пам'яті, 1994. 175 с.

82. Buchholz T. Struggling for recognition and affordable housing in Amsterdam and Hamburg : Resignation, resistance, relocation. *Thesis fully internal (DIV), University of Groningen*. University of Groningen. 2016. URL : https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/34229014/Complete_thesis.pdf

83. Eichholtz D. Der “Generalplan Ost”. Über eine Ausgeburd imperialistischer Denkart und Politik (mit Dokumenten). *Jahrbuch für Geschichte*. 1982. № 26. S. 217–274

84. Europa und der Reicheinsatz : ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ – Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Hrsg. Ulrich Herbert. – Essen, 1991
85. Grunwald S. The Reorganization of German Pre- and Protohistoric Archaeology after 1945. Four Lessons. *Cas Sofia Working Paper Series*. 2023. № 14/2. Pp. 103–132
86. Hunczak T. On the Horns of a Dilemma : The Story of the Ukrainian Division Halychyna. *Lanham*. 2000. Pp. 329–368
87. Kuraev O. Der Verband «Freie Ukraine» im Kontext der deutschen Ukraine-Politik des Ersten Weltkriegs. München : Osteuropa-Institut München, 2000. 47 s.
88. Kurayev O. Politische und wissenschaftliche Aspekte der deutschen Ukrainekunde zu Beginn des 20. Jahrhunderts (1905-1913). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. [Neue Folge, Bd. 50, H. 1. 2002](#). Pp. 94-101
89. Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. *Aufl.* 2009. I X. 399 s.
90. Pohl D. Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933–1945. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft (wbg), 2003. 175 p.
91. Reitlinger G. Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944. Hamburg, 1962
92. Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhundert bis 1917/18. Frankfurt am Main : Peter Lang, 1997. 408 s.
93. Rings W. Leben mit Feind. Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939 ß 1945.–München, 1979
94. Schieder W. Hitlers Ideologie vom grenzenlosen ›Lebensraum‹. *Buch Abgrenzen, Entgrenzen, Begrenzen*. 2024. URL : https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783839471517-005/html?lang=de&srsltid=AfmBOorqHKYsjPFGsDxwzcAvdz0_IPaKQxHumBbX6bfVWEfx1GMD8FPe

